ȘT. CIOBANU

CHIȘINĂUL

EDITURA COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE
SECȚIA BASARABIEI

370

CHIŞINAUL

ȘT. CIOBANU

CHIȘINĂUL

EDITURA COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE, SECȚIA DIN BASARABIA

1 9 2 5.

ST. CIOBANU

CHIȘINĂUL

EDITURA COMISIUNII MONUMENTELOR
ISTORICE, SECȚIA DIN BASARABIA

1 9 2 5.

SITUAŢIA GEOGRAFICĂ.

După ce trenul de Iaşi-Chişinău scapă de podişul sterp de pe lângă Pârliţi şi de panta râpoasă dela Pereval, una din cele mai înalte localităţi din Basarabia, dă în pitoreasca vale a Bâcului şi cu uşurinţă alunecă pe lângă dunga şerpuitoare, ascunsă în ierburi şi stufuri a râuleţului.

Pe de o parte şi alta, pe culmele dealurilor, care se îndesesc spre lunca râului, se înalţă codrii Bâcului, cari pe alocurea se coboară şi pe coasta dealurilor şi se perindează cu livezile bogate în pruni şi cu ogoarele mici ale ţăranilor. Ici, colea, la dreapta şi la stânga, se ascund în livezi satele vechi ale Moldovenilor. Cu cât înaintezi spre Chişinău, cu atât se lărgeşte valea Bâcului. Însăşi râuleţul, întretăiat în mai multe locuri de linia ferată, care se lipeşte când de poalele unui deal, când de ale altuia, nu se vede, şi cursul lui se poate ghici doar după sălcile gânditoare, cari pe alocurea străjuesc albia de obicei seacă în timpul verii a râului. Pădurile se răresc, se schimbă şi aspectul general al localităţii, şi imediat ce treci Ghidighişul, dealurile îndepărtate de o parte şi de alta a râului, dau năvală brusc spre râu, căutând parcă să-l astupe, lăsând numai un coridor

îngust şi înalt, prin care cu greu străbate râuleţul. Sunt vestitele chei ale Bâcului, această ciudată formaţiune geologică, care în imaginaţia poporului îşi găseşte explicaţie în încercările diavolilor de a barà cursul râului cu blocuri uriaşe de piatră, o legendă frumoasă pe care a cunoscut-o încă şi Dimitrie Cantemir.

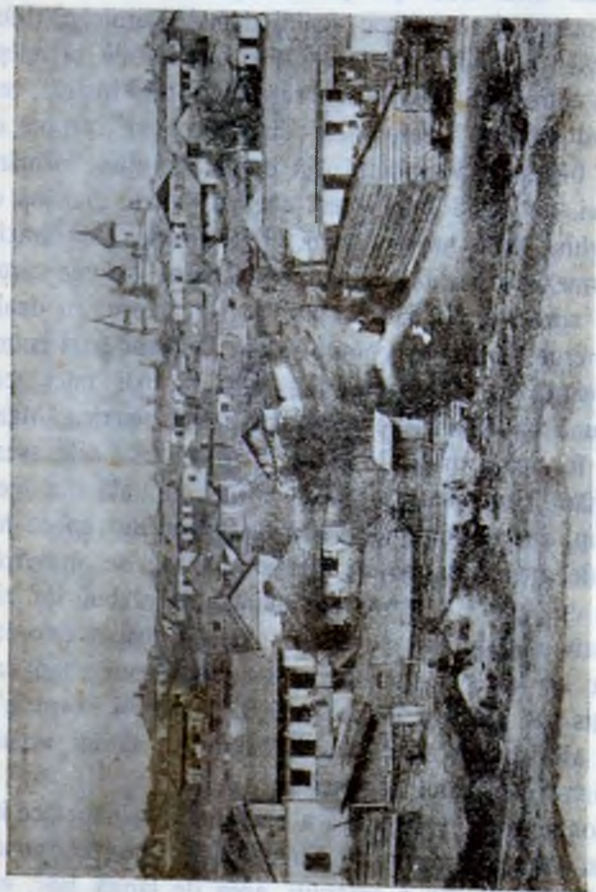
Mintea iscoditoare a cărturarilor a văzut însă în acest joc capricios al naturii o operă omenească, un zid artificial de piatră, care legà Nistrul şi Prutul, tăind Basarabia în două.

De fapt, cheile Bâcului nu sunt decât una din cele patru cascade ale râului — cheile de lângă Ghidighişi, între Ghidighişi şi Chişinău, de lângă Chişinău şi cele de lângă Bulboaca, dealuri de loess aşezate pe piatră calcaroasă, tăiate de cursul râului cine ştie când, poate în epoca terţiară. Bâcul este unicul râu în Basarabia cu atâtea chei.

După ce treci cheile dela Ghidighişi, valea râuleţului din nou îşi ia înfăţişarea ei obişnuită, ea se lărgeşte, împingând dealurile la o parte, devine mai mlăştinoasă, dar la un moment dat dealurile se apropie din nou formând chei noui. După ce treci şi aceste chei, valea se lărgeşte din nou, şi la dreapta pe povârnişul puţin pronunţat al dealului apare Chişinăul.

Călătorul rus A. Demidov, care a trecut prin Chişinău pe la anul 1838, nu fără oarecare doză de ironie, scrie: *„Despre Chişinău nu putem spune nimic, în afară de aceia doar, că el este foarte vast şi că el, ca şi Roma, este aşezat pe câteva coline"*. Această comparaţie măgulitoare pentru mândria cetăţenilor Chişinăului, are

în ca şi un sâmbure de adevăr. Când te apropii de Chişinău, clădirile cu acoperişurile lor roşii, verzi şi cenu-

O mahala a Chişinăului

şii, par aruncate pe dealuri, deasupra cărora se înalţă câteva biserici şi coşuri de mori, iar în depărtare, mai

sus pe povârniş, se vede Catedrala frumoasă a Chişinăului, înconjurată de clădiri masive.

Dacă însă treci pe partea opusă a oraşului, pe malul stâng al râului, pe dealul dela Visterniceni (Râşcanovca), de unde se deschide o admirabilă privelişte asupra întregului oraş şi asupra şesului din dreapta, vezi cu totul altceva. Dealul dela Visterniceni se apropie de dealul bisericii Mazarachi din dreapta râului, formând un chei, iar şesul între acest chei şi cel de mai jos de Ghidighişi pare un lac secat. Dela biserica Mazarachi, deacurmezişul şesului, se întinde un deal, culmea căruia merge spre drumul Hânceştilor până când dă în dealul care merge paralel cu cursul râului. De la această culme, în dreapta şi în stânga, fug dealuri mai mici, cari împreună cu culmea ce porneşte de la biserica Mazarachi, formează un fel de terasă mare, pe care este aşezat Chişinăul. Sub această terasă uriaşă, formată din loess şi nisip, zac straturi de piatră de calcar din epoca terţiară, de unde prin puţuri arteziene oraşul se aprovizionează cu apă. Cu câţiva ani înainte de război, un ziarist naiv a răspândit ştirea, că oraşul Chişinău este aşezat pe un lac şi este ameninţat cu prăbuşirea, fapt care i-a pus pe gânduri pe cetăţenii Chişinăului, care n'au văzut altă apă decât acea a Bâcului. Dar lăsăm această chestiune pe seama geologilor.

Configuraţia topografică a oraşului Chişinău face impresia, cum am văzut, că Chişinăul este aşezat pe coline. Partea de jos a oraşului, acea de lângă Bâc, este aşezată pe colinele nenivelate, pe cari sunt împrăştiate în dezordine căsuţele mici ale mahalalelor şi cari sunt

brăzdate de străzi înguste şi strâmbe. Bisericele mai vechi: Mazarachi, Bunavestire şi Visterniceni (Râşcanovca)

Spre Chişinău.

sunt aşezate pe vârfurile a trei coline la aceiaşi înălţime în aşa fel, că dacă s'ar trage câte o linie dreaptă dela

una la alta, s'ar forma un triunghiu dreptunghiu. La fel sunt şi piscurile dela vechea catedrală şi piscul zis Inzov, unde pe vremuri locuia guvernatorul Basarabiei cu acest nume şi unde şi-a petrecut zilele de surghiun scriitorul rus Puşchin.

Partea oraşului nou se începe mai sus pe povârnişul nivelat, şi aşezarea ei este determinată de cursul Bâcului, dealungul căruia se aşterne pe o distanţă foarte mare întreg oraşul.

Pe cât este de saracă ca floră partea nordică a împrejurimilor oraşului, povârnişul cu „drumul Orheiului", pe atât de bogată şi variată ca aspecte este partea sudică. Povârnişul dealulului deasupra oraşului şi câteva văi care brăzdează acest deal, sunt îmbrăcate în vii şi livezi, cari în special vara sunt de un pitoresc neîntrecut. Şoseaua care duce spre Costiujeni, ar putea concura ca frumuseţe cu cele mai încântătoare localităţi, iar şoseaua Hânceştilor, valea Buiucanilor, Schinoasa, Malina Mică şi împrejurimele Şcoalei de viticultură, par o grădină fără de capăt, cu căsuţe mici ţărăneşti, mai rar cu vile moderne. De pe culmea dealului care domină oraşul şi care se începe de la Buiucani şi se întinde până aproape de Băcioi, se deschid privelişti fermecătoare, atât asupra oraşului, cât şi asupra văilor din partea opusă a dealului. Aceste peisaje frumoase stârneau admiraţia chiar acelor, căror nu le plăcea oraşul. Astfel scriitorul rus A. Storojenco, care a vizitat Basarabia la anul 1829 şi care a avut ocazia să petreacă la o vie deasupra oraşului, scrie: *„Privirea mea alunecă pe dealurile, acoperite cu vii şi pomi fructiferi.. Chişinăul era ca pe palmă.*

De departe el părea un oraş mare şi frumos; se vedeau bisericile albe şi casele mari; soarele ardea pe cupolele şi crucile templelor; clădirile păreau că sunt în mijlocul grădinilor şi totul la un loc forma o panoramă splendidă".

Şi într'adevăr, din viile din partea sudică a oraşului se deschide vederea asupra părţii moderne a oraşului, unde se găsesc cele mai frumoase clădiri; de aici se poate vedea monumentala clădire a liceului No. 3, unde s'a votat unirea, palatele de pe strada viilor, clădirile publice în cap cu sinistrul castel, penitenciarul Chişinăului, clădire în stil genovez de o rară originalitate ca arhitectură, despre care vestitul geograf E. Reclus, scrie: *„Clădirea principală a oraşului este uriaşa puşcărie cu patru turnuri cu dinţi, care se înalţă deasupra caselor joase"*.

In afară de aceste vii şi livezi, cari nu sunt îndeajuns preţuite de către populaţia Chişinăului, în apropiere de oraş nu se găsesc alte localităţi frumoase. Codrii se încep la vre-o cincisprezece kilometri, râuri mai mari în apropiere nu sunt.

Ce i-a făcut pe întemeietorii Chişinăului să aleagă această localitate pentru aşezare omenească? Este explicabilă din punct de vedere geografic originea oraşelor de pe ţărmurile mărilor şi ale râurilor mari, şi e greu de făcut vre-o presupunere cu privire la originea oraşelor cum este Chişinăul, care n'a avut nici un fel de şanse din punct de vedere al situaţiei geografice pentru dezvoltare. Chestiunea se simplifică dacă ne aruncăm privirea asupra hărţii Basarabiei. Chişinăul este aşezat pe drumul care ducea din nordul Moldovei spre Ti-

ghina şi vadul Nistrului de acolo, drumul Crimeei, iar pe de altă parte el se găseşte aproape la mijlocul drumului între vechile centre comerciale din Moldova, Orhei şi Căuşeni. Că valea Bâcului a fost drumul spre vadul Nistrului găsim mărturii şi la cronicarii noştri. *„Rămâind Ghica Vodă“*, scrie Miron Costin, *„numai cu boerii, n'au cutezat să mai zăbovească la Lăpuşna, ce au purces pre Bâc spre Tighinea“*. Încrucişarea acestor drumuri a determinat dezvoltarea primei aşezări şi transformarea ei în târg, care dealtfel s'a întâmplat, cum vom vedea mai departe, destul de târziu.

Clima Chişinăului, care este aşezat la 47⁰ 02' latitudine nordică şi la 28⁰ 49' 45'' longitudine estică dela Ghreenvitc şi care atinge înălţimea deasupra mării de 113,3 m. este pronunţat continentală. Temperatura medie anuală este de 9,6⁰ ceiace are aproximativ Parisul şi Viena, dar trecerea dela un anotimp la altul se face mai brusc, precum şi diferenţa între minimum şi maximum a temperaturii este mai mare. Cele mai multe ploi cad de obicei în lunile Mai, Iunie şi Iulie, care, împreună cu cele din timpul iernii şi în alte luni, dau media anuală de 433 m.m. Toamna este cel mai frumos anotimp în regiunea Chişinăului. Clima cam aspră a Chişinăului, călduroasă vara şi uneori prea friguroasă iarna, nu poate fi considerată ca dăunătoare sănătăţii. Şi dacă partea „riverană“ a oraşului n'ar fi expusă malariei, cetăţenii Chişinăului ar fi şi mai mulţumiţi de oraşul său.

ISTORIA ORAŞULUI.

Chişinăul este unul din puţinele oraşe, al cărui nume n'a suferit nici un fel de schimbare în cursul unui rând de veacuri. Şi în vremea lui Alexandru-cel-Bun, numele Chişinăului se pronunţà, ca şi astăzi. In cele mai multe acte numele lui figurează astfel: *Chişinău,* în unele *Chişnău,* formă populară întrebuinţată şi acuma, foarte rar—*Cheşeneu,* iar în documentele slavoneşti—*Cheşenev, Chişenev, Chişinev.*

Etimologia cuvântului Chişinău a dat naştere la mai multe teorii. Unii, cari căutau să dovedească caracterul slav al Basarabiei, au emis părerea că denumirea Chişinăului provine dela cuvântul ucrainean *Chişeni,* ceea ce înseamnă „buzunar". Ei explicau originea cuvântului prin faptul că Chişinăul în vechime era un centru comercial, unde se adunau negustori ucraineni, armeni, evrei şi moldoveni, că acest oraş bogat era un fel de „buzunar". Nu mai puţin ciudată era şi teoria, cum că cuvântul Chişinău derivă dela *Câşla nouă,* adică *târla* nouă de oi. Susţinătorii acestei teorii pastorale, plecau dela legenda idilică, cum că în prima jumătate a veacului XIX-lea în partea de sus a oraşului, unde astăzi se înalţă liceul real, era o târlă de oi, că mai înainte târla ar fi fost în alt loc — Câşla veche *(Câşla* — cuvânt tătăresc); în jurul acestui adăpost al oilor strămoşii orăşenilor de astăzi s'au adunat cu încetul, punând bazele acestei aşezări omeneşti. Mai aproape de adevăr ar fi părerea că cuvântul Chişinău provine dela *Keşene*—ceiace înseamnă în limba tătărească capelă pe

mormânt, sau Keşen—schit, mânăstire. Această din urmă teorie s'ar sprijini pe un act dela 1420, din care ar re-

Vedere asupra Chişinăului de pe drumul Orheiului la anul 1860.

eşi, că în Chişinău, în vremurile acelea era o mânăstire, după presupunerile unora, în locul bisericii Mazarachi

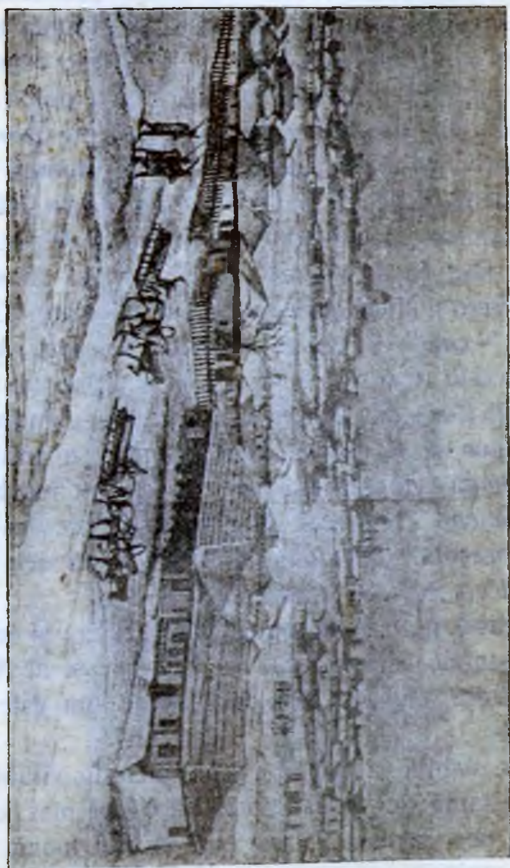
de astăzi. Cum vom vedea mai jos, acest act se referă cu totul la o altă localitate și se interpretă greşit.

La aceste teorii, care nu rezolvă problema originei denumirii Chişinăului, adăogăm şi părerea noastră. În regiunea codrului în Basarabia se găsesc câteva sate cu nume ungureşti, probabil locuite odată de o populație maghiară din primele aşezări săcuieşti ori colonişti „descălecători" mai târziu aduşi de către domnii Moldovei din Ardeal. Aşa este satul *Ghidighiși* dela *Hidegeş* ceia ce înseamnă—„locul rece", pe româneşte *Recea*. Ceva mai sus pe Bâc în apropiere se găseşte şi un sat cu numele *Recea*; *Miclăușeni*, (satul lui Nicolae), Orhei de la Örhely — cetate de pază, *Micăuți, Teleşău, Văscăuți*,— toate aceste denumiri par ungureşti, precum şi izvorul de lângă Chişinău *Burcut* de la Borcut—„fântână de vin". Este sigur că şi numele de *Chișinău*, cu sufixul *ău* de proveniență ungurească, este un cuvânt maghiar poate dela *Kisjenö* (Ieno cel mic) de unde provine şi denumirea oraşului *Chișinău* din Ardeal, sau dela cuvintele *Készenlévö, Készen, Kiszinel.*

Această ipoteză ar putea găsi sprijin şi în împrejurările istorice din veacul al XIII-lea şi al XIV-lea, în colonizările maghiare din Moldova, cum este regiunea Bacăului.

Este stabilit că actualul sat Ciubârciu, situat pe Nistru la o distanță de vre-o 30 de kilometri mai jos de Tighina, pe vremuri a fost un orăşel locuit de unguri husiți, emigrați pe timpurile lui Alexandru-cel-Bun şi ceva mai târziu. Vechiul Ciubârciu era aşezat probabil mai sus de satul de astăzi, în localitatea Vârâți, care

se găseşte la 5 kilometri de actualul sat şi unde se găsesc urme de aşezări omeneşti, „selişte".

O mahala a Chişinăului pe la anul 1880.

După pierderea Cetăţii Albe, Ştefan-cel-Mare mută pârcălăbia de acolo la Ciubârciu. Asemenea emigrări a

ungurilor erau posibile şi în centrul Basarabiei, în regiunea codrului, şi se puteau face şi înainte de mişcările husite. Şi nu este lipsit de interes din acest punct de vedere şi faptul existenţii a unui alt Chişinău, în apropiere de Ciubârciu, oraş care există în veacul al XV-lea şi al XVI-lea, adică când există şi satul cu acelaşi nume, actualul oraş.

Acel oraş se găsea pe râul Botna, şi figurează în două acte. La 10 Aprilie 1458 Ştefan-cel-Mare confirmă mânăstirei Bistriţa stăpânirea bălţilor dela gurile Botnei, bălţi care se întind dela revărsarea Botnei în Nistru până la Căuşenii de astăzi.

„Şi confirmăm", se spune în acest act, *„bisericii mânăstirii Bistriţa, unde este hramul Adormirii Sfintei Născătoare de Dumnezeu (dreptul) asupra („denumirii Botna") Botnei, şi cu toate iezerile, gârlele şi iezişoarele, şi de la Chişinăul roşu (frumos) până la dealul Zagornei, şi mai sus şi mai jos pe Nistru toate prisăcile cari se găsesc în acel hotar"*... Localitatea Zagorna, sau mai bine zis lacul Zagorna, figurează într'o serie de documente moldoveneşti, începând cu un act a lui Alexandru-cel-Bun dela 31 August 1429. Şi astăzi, acest lac, sau mai bine zis baltă, poartă denumirea veche şi se găseşte ceva mai jos de revărsarea Botnei în Nistru, la vre-o trei kilometri de satul Chiţcani spre Copanca. Şi dealul care se coboară spre baltă poartă denumirea Zagorna. Despre acelaşi Chişinău se vorbeşte în documentul lui Petru Rareş din 22 Martie 1535, prin care domnitorul Moldovei dă pârcălabului de Ciubârciu Tomşa *„pentru slujba lui dreptcredincioasă"*... *„un loc viran pe Botna, între*

Dobra şi Oale, unde este marele Chişinău ca se înfiinţeze acolo un sat". Prin urmare, este precis că pe Botna nu departe de Nistru mai există un Chişinău, şi judecând după faptul că într'un caz el se numeà „frumos", iar în altul „mare", se poate presupune că aici este vorba de un oraş şi că aceste calificative i se atribuiau spre deosebire de Chişinăul de pe Bâc.

Luând în seamă că hotarul bălţilor Botnei se începe la Nistru şi se termină la Căuşeni, nu este exclus că Chişinăul de pe Botna se găseà în locul Căuşenilor de astăzi, fără îndoială o aşezare omenească veche, dat fiind şi situaţia lui geografică în drumul care duce dela vadul Nistrului la Tighina spre vadul Dunării dela Isaccea şi dela Cetatea-Albă spre oraşele din nordul Moldovei. După aşezarea Tatarilor în regiunea Bugeacului, în veacul al XVI-lea, Chişinăul devine capitala lor, schimbându-şi denumirea în Căuşeni. In ce legătură a fost Chişinăul de pe Botna cu satul Chişinău de pe Bâc din acele vremuri, este greu de făcut vre-o presupunere. Este clar că aceste două localităţi au avut ceva comun cu emigrările din părţile ungureşti în Moldova.

O mică confuziune a ieşit şi cu data dela care istoricii Chişinăului încep istoria oraşului. S'a stabilit ca un fapt netăgăduit, că numele oraşului Chişinău se pomeneşte pentru prima dată într'un hrisov a lui Alexandru-cel-Bun din 25 Aprilie 1420. Domnitorul Moldovei dă prin acest hrisov boerului său Venea *„pentru slujba dreaptă şi credincioasă"* câteva sate *„în ţara moldovenească"* între care se pomenesc *Miclăuşeştii, Lozova, Dvornicenii, Dumeştii, Sadova* şi altele *„şi hotarul aces-*

tor sate care sunt pe Bâcoveț: mânăstirea lui „Chişno-varzar“ pe deasupra prisăcii lui Acibco, pe deasupra Horodiştii, pe deasupra Lozovei“, etc.

Slavistul rus de origine românească I. Venelin (Huțu) comentând acest text a afirmat încă la anul 1840 că Bâcovățul despre care se vorbeşte este Bâcul şi că „*Chişnovărzăreştii*“—nu este alta decât o mânăstire a lui Varzar în Chişinău. Această părere greşită a fost repetată de toți acei cari au scris despre Chişinău până astăzi. Dar e suficient să arunci o privire asupra hărții Basarabiei, confruntând nomenclatura geografică din hrisov cu cea de pe hartă ca să apară toată absurditatea acestei afirmațiuni. Este vorba cu totul de o altă localitate care se află la vre-o şaizeci de kilometri dela Chişinău, de mânăstirea Vărzăreşti, aşezată nu departe de începutul râulețului Bâcovăț, afluentul Bâcului; satele care se pomenesc în hrisov sunt sate aşezate pe acest afluent, în împrejurimele mânăstirii Vărzăreşti, care în alt loc a hrisovului se numeşte pur şi simplu „*Mânăstirea lui Vărzar*“. Cuvântul „*Chişno*“ probabil că a fost rău citit de către romanticul slavist, care în actele publicate de el face o mulțime de greşeli de aşa natură, şi acest cuvânt probabil sună altfel.

Tendința lăudabilă a istoricilor Chişinăului de a-şi reprezenta oraşul cât se poate de vechi, prin considerațiunile de mai sus nu este zdruncinată prin nimic, căci Chişinăul apare cu numele său propriu în alt hrisov din anul 1436 dat de către Ilie şi Ştefan-Vodă logofătului Vancea, în care precizându-se hotarele unei localități, se spune următoarele: „*şi lângă Bâc de ceialaltă parte pe*

valea care se găseşte în faţa Cheşenăului (Кешенева) lui Acbaş".

Mahalaua din jurul bisericii Mazarachi.

Din acest act se vede că Chişinăul există în prima jumătate al veacului XV-lea, şi nu este exclus, că is-

toria acestui oraş se începe cu mult mai înainte de aceastâ dată, poate că chiar la începutul aşezării Moldovenilor în regiunea Nistrului. Însă Chişinăul nu se deosebeà la început prin nimic de satele din jurul lui. O serie de acte din veacul al XVI-lea şi XVII-lea, ne arată că Chişinăul erà un simplu sat, că el nu jucà nici un rol în viaţa politică şi economică a Moldovei răsăritene. În cele mai vechi hărţi ale Moldovei, cum este de exemplu harta lui Reicherstorf dela 1541, sau a lui Iacobo Castaldo din 1584, Chişinăul nu figureză, pe când în aceste hărţi se găsesc oraşele basarabene, cum este Orheiul, Tighina, Lăpuşna, Soroca etc. Aceasta înseamnă că Chişinăul n'aveà absolut nici o importanţă în vremurile acelea şi că el, cum se vede din acte, ţineà de părcălabia de Lăpuşna.

Până la răpirea Basarabiei de către Ruşi, Chişinăul a dus viaţa satelor şi târgurilor moldoveneşti din acea vreme.

În locul unde astăzi se aşterne Chişinăul cu suburbiile sale erau şase sate, fiecare din ele având istoria lui, şi anume: *Chişinăul*, propriu zis; *Buicanii*, suburbia de astăzi a cărei moşie se întindeà până la Bâc, ocupând şi o parte din oraşul de acum dela piaţa nemţească spre Bâc; *Vovinţenii*, cari s'a contopit cu Buicanii şi care era aşezat spre vest de Buicani; *Hrusca*, care ocupà regiunea şcoalei eparhiale şi a cimitirului armenesc, inclusiv Maiina-Mică; *Visternicenii*, — Râşcanovca de acuma de pe malul stâng al Bâcului, — care ţineà de pârcalabia Orheiului; *Munceşti*—astăzi regiunea drumului şi barierei Munceşti, împreună cu satul Munceşti.

In a doua jumătate a veacului al XV-lea, satul aparţineà boerului Vlaicu, poate unchiului lui Ştefan-cel-Mare, cunoscutul pârcălab de Cetatea-Albă, Hotin şi Orhei. Printr'un hrisov al lui Ştefan-cel-Mare din anul 1466 se întăreşte cumpărătura unei selişte de către *„cinstit[ul] boiar... [dum]nialui Vlaicul... la Chişinău, la fântâna Albişoara, ce s'au [cumpărat] dela Toader, ficiorul lui Fedor, şi dela fratele lui dela... şi dela Fedorel drept 120 zloţi tătăreşti"*. Strănepoata lui Vlaicu, Vasutca, vinde Chişinăul fostului „ureadnec" de Iaşi, Drăguş, cum se vede din hrisovul dat de către Petre Şchiopul la 25 Aprilie 1576. *„Precum au venit,"* citim în acest document, *„înaintea domniei mele... Vasutca fata Maricăi, nepoata Eremiei ce au fost visternec... strănepoata lui Vlaico, de a ei bunăvoie, de nime silită nici asuprită, şi au vândut a sa dreaptă ocină şi moşie un sat anume Chişinăul pre Bâcu, în ţinutul Lăpuşnei, şi cu mori în Bâcu, dând un dires de întăritură, ce au avut strămoşul ei Vlaicul dela Ştefan-Vodă-cel-Bătrân; ce l-au vândut slugii noastre lui Drăguş ce au fost ureadnec... în Iaşi drept cinci sute de zloţi tătăreşti"*...

Soţia lui Dragoş, Salomia, *„împreună cu ficiorii săi Crăstea şi Vasilie şi cu nepoţii lor Necolai şi Ionaşco şi Anghelina ficiorii lui Ştefan Drăguş, de nime siliţi nici asupriţi şi-au vândut a lor dreaptă ocină şi cumpărătură dintru ale sale dreaptă direasă, un sat anume Chişinăul pre Bâcu... ce şi-au fost cumpărat lui Drăguş vornecul dela Vasutca fata Maricăi"*. Această vânzare a satului Chişinău s'a întâmplat la 29 Noemvrie 1617, proprietar devenind marele Vistiernic Constantin. Ceva

mai târziu Chişinăul, nu se ştie prin ce împrejurări, devine proprietatea mânăstirilor închinate Sf. Vineri şi Balica din Iaşi. Aceasta se vede din *„cartea domnească“* a lui Vasile Lupul din 6 August 1641 dată *„călugărilor dela sfânta mânăstire dela Sfânta Vineri şi dela mânăstirea Balicăi, ca să fie tari şi puternici cu cartea domniei mele a lua a zecea din toată pâinea şi din fân, şi din legumi şi din in şi cânepă şi din tot venitul la sat la Chişinău“*.

În a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, Chişinăul trece în stăpânirea mânăstirei Galata, cum se vede din actul dat de către domnitorul Alexandru Calimah mânăstirei la 28 Septembrie 1795.

Soarta Chişinăului o împarte şi Hrusca. O jumătate din această moşie se vinde la anul 1548 lui Stănilă, Ghedeon şi Bran de către *„Magduca şi fratele ei Frăţian feciorii lui Stan... Nicoară şi surorile lui Urâta şi Dragna şi Cemordea feciorii Neacşii... toţi nepoţii lui Coste Posadnic“*. Ceialaltă parte rămasă fiicelor lui Coste Posadnic, Nişca şi Anghelina, se vinde în acelaşi an lui Bran, Mihuţă, Ioan şi Simeon, probabil toţi răzeşi. In veacul al XVII-lea şi al XVIII-lea, cum se vede dintr'o mulţime de acte, Hrusca intră în mâinele mai multor răzeşi, care se ceartă pe chestiunea hotarelor. Pe la începutul veacului al XIX-lea Hrusca, sau poate o parte din ea, ajunge proprietatea Muntelui Sinai.

Buicanii, aparţineau în baza unui act dat de către Ştefan-cel-Mare unui oarecare Hodor. Nepoţii şi strănepoţii lui se adresează cu o plângere către domnitorul Constantin Movilă la 20 August 1608:

„Şi ne-au jăluit înaintea noastră", scrie în actul său Constantin Movilă, *„cu mare jalobă şi cu mare mărturii zicând întracesta chip: că au avut un uric ce li-au fost lor dela strămoşul lor Hodor şi Parasca dela bătrânul Ştefan-Vodă pre sat pre Buecani ce este în ţinutul Lăpuşnii, pre Bâc şi cu loc de heleşteu şi cu vad de moară în Bâc şi acel uric au perit în prada Tătarilor când au venit domnia me în pământul domniei mele din cetatea Hotinului cu oştile leşăşti, atuncia când au umplut Tătarii pământul nostru"*.

In anul 1609, o parte din moşia Buicanilor se vinde marelui postelnic Chiriţă Dumitrachi. La anul 1611 el cumpără şi a doua parte a Buicanilor. Soţia postelnicului Chiriţă Dumitrachi, după moartea lui, donează Buicanii Sf. Mormânt *„pentru sufletul giupânului său Chiriţă Postelnicul şi pentru sufletul ei"*. Dela această dată Buicanii depind de mânăstirea Galata din Iaşi, care era închinată Sf. Mormânt.

Cam la fel s'a întâmplat cu satul Vovinţeni, care la început aparţineà numeroaselor familii răzeşeşti Creţulescu, Stratulat şi Chinseşti. Aceşti răzeşi îşi vând moşiile lor mânăstirei Galata la 24 Septemvrie 1766.

In cât priveşte satul Munceşti şi Visterniceni, cel dintâi aparţinea mitropoliei de Iaşi, iar cel din urmă—o parte mânăstirei Căpriana,—iar alta la început familiei boereşti Ionăşcuţă Logofătul, iar mai pe urmă familiei Râşcanu.

Aceste câteva consideraţiuni cu caracter istoric aruncă puţină lumină şi asupra originei Chişinăului. El a fost înfiinţat împreună cu satele despre care am vor-

bit, în vremurile când s'au făcut primele aşezări răzeşeşti în Moldova răsăriteană, în veacul al XIV-lea; pro-

Suburbia Visterniceni.

prietarii acestor sate au căpătat mai târziu confirmare

asupra moşiilor din partea domnitorului Ştefan-cel-Mare. Între primii colonişti din regiunea codrului au fost şi ardeleni, poate chiar şi unguri, cari au adus cu sine şi câteva denumiri ungureşti.

Hotarele Chişinăului şi ale satelor din jurul lui, precum şi câteva mori de apă pe Bâc, au fost cauza mai multor neînţelegeri între proprietarii satelor, mai multor procese, delimitări, cari se rezolveau de către pârcalabii de Lăpuşna, domnitorii Moldovei, iar pe urmă de către Divan.

Satul Chişinău, se vede, se dezvoltă mai repede decât celelalte sate, şi locuitorii lui adeseaori încalcă hotarul, ceiace provoacă plângeri din partea vecinilor. Astfel vedem că Vasile Lupu printr'o dispoziţie din 28 August 1642, trimite pârcălabii din Lăpuşna *„la sat la Chişinău şi,“* le ordonă el, *„să strângeţi oameni buni şi bătrâni şi dinprejur megiaşi şi să socotiţi cum veţi şti mai cu dreptul cu sufletele voastre să alegeţi hotarul satului Chişinăului despre alte hotare“*.

Din unele acte dela începutul veacului al XVIII-lea, se vede că Chişinăul figurează deja ca târg. Aşa, Dimitrie Cantemir pomeneşte în „Descrierea Moldovei“ de *„Chişinăul la apa Bâcului, târguleţ de puţină importanţă“*, iar într'un hrisov dat de către Nicolae Mavrocordat la 14 Iulie 1712, se vorbeşte despre *„hotarul târgului Chişinăului“*. Dar Chişinăul devine târg mai înainte; cel puţin într'un act a lui Duca Vodă dela 2 Mai 1666, se pomeneşte de *„tărgoveţii Chişinăului“*.

Călugării dela mânăstirea Sf. Vineri, cum se vede, nu şi-au putut impune autoritatea lor faţă de târgoveţii

Chişinăului. Aceşti din urmă îşi construiau case, beciuri şi prăvălii şi pe moşiile vecine şi refuzau să plătească dăjdii călugărilor, ba mai mult, locuitorii Chişinăului contestau chiar drepturile mânăstirei Sf. Vineri asupra Chişinăului, afirmând că *„ei ar fi ştiind dela părinţii lor că (Chişinăul) iaste loc domnesc"*. Reprezentanţii mânăstirii din Iaşi au fost nevoiţi să dovedească cu acte, că Chişinăul este sat mânăstiresc. *„Şi mai înainte vreme"*. spun ei la 1748, *„au fost tot târgul pe locul mânăstirii Sf. Arhanghel: iar dela vremea răscoalelor, când au venit moscalii la Hotin, arzindu-se toate casele târgoveţilor, la aşezarea după răscoale, s'ar fi tras mai sus a face case şi dughiane, ajungând şi pe Buiucani pe moşia mânăstirii Galaţii şi vrând egumenii aş căuta hotarele moşiilor între dânşii sau aflat şi pe hotarul mânăstirii Galaţii câteva case şi dughiane"*. Din acest act se vede, că Chişinăul a fost devastat în timpul campaniei lui Münich, cum a fost devastat de către Tătari cu câteva decenii mai înainte şi anume la anul 1690, când populaţia se mută la Visterniceni pe moşia lui Râşcanu.

Dintr'o mulţime de acte cari s'au păstrat din veacul al XVIII-lea se vede că Chişinăul era locuit *„de creştini"*, adică Moldoveni, cei mai mulţi răzeşi, şi că între târgoveţii Chişinăului erau şi Evrei şi Armeni. In timpul campaniilor ruseşti, împotriva Turcilor, Chişinăul împărţea soarta celorlalte oraşe din Moldova, cum a fost şi în campania lui Münich. S'au păstrat memoriile secund-maiorului von Raan din campania rusească din anii 1787—1790. La 22 Decemvrie 1788 el scrie: *„Chi-*

şinăul înainte de devastarea lui a fost un oraş de mijloc; dar când l'au părăsit Turcii în retragerea lor, l'au incendiat după obiceiul lor. O privelişte care te emoţionează este de a vedea devastări noui la fiecare pas, de a vedea distrugeri, la care să dedă numai inamicul barbar. Aici se văd sobe şi coşuri, resturi ale celor mai bune case, cari au fost aproximativ în număr de trei sute. Prăvăliile negustorilor cari formau un patrat de piatră de *300 de stânjeni împrejur, zac sub cenuşă tot aşa, cum şi vre-o şase—şapte biserici*".

La anul 1789 Chişinăul din nou fù incendiat şi arde în aşa măsură, încât o parte din populaţia oraşului se strămută pe moşia Buicanilor. Din aceste timpuri avem şi o mărturie a unui călător german von Reuner, care vizitând Chişinăul în anul 1793, scrie că el este „*un mic loc fără însemnătate*" cu locuitori Moldoveni, Greci şi Evrei.

Prin urmare, Chişinăul, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, devine un oraş destul de mare, cu hală de piatră pentru negustori, cu vre-o trei sute de case bune, cu câteva biserici, cu mai multe prăvălii şi cu beciuri pentru mărfuri. Numele lui figurează pe unele hărţi ruseşti şi pe cele străine, cum este a lui F. G. de Bawz dela anul 1770 (Kischenau) şi a lui F. L. Giisefeld dela anul 1787 (Kischniou). In afară de cele patru biserici introduse în planul moşiilor Chişinăului a sulgerului I. Tăutu, dela anul 1800 şi în afară de cele dispărute, cum a fost biserica sf. Nicolae „*care biserică*", cum se spune în hrisovul lui Grigore Ghica din 27 Iulie 1741, „*fiind mai înainte domnească şi 'n vremea tulbu-*

rărilor ce au vinit moscalii aice în ţară sau răsăpit de tatari din temelie“, în Chişinău, pe la sfârşitul veacului al XVIII-lea. erau şi case mari boereşti, unele cu două etaje, cum a fost casa familiei Donici şi a stolnicului Dimitrie Râşcanu.

Istoria nu ne-a păstrat nici un fel de date cu privire la numărul populaţiei oraşului; luând în seamă

Casa boerului Donici din veacul al XVIII-lea, în care a locuit poetul rus Puşchin.

însă numărul bisericilor, se poate lesne presupune, că Chişinăul şi ca populaţie era destul de mare. Pe lângă populaţia băştinaşă, care se ocupă de obicei cu agricultura, viticultura, cu creşterea vitelor şi mai puţin cu comerţul, cum se ocupă răzeşii mahalalelor Chişinăului şi astăzi, în Chişinău găsim în calitate de negustori şi Evrei şi Armeni. Aşezarea acestor două minorităţi în Chişinău probabil s'a făcut destul de demult, de când

Chişinăul devine târg. Judecând după denumirea unor străzi din prima jumătate al veacului al XIX-lea, Evreii şi Armenii trăiau pe străzile lor, acea evreiască şi acea armeană. Mai târziu se adaogă strada Caraimilor şi a Bulgarilor. Aceşti din urmă, ca şi Armenii, aveau biserica lor, biserica Inălţării, „bulgărească“, de piatră care se pomeneşte în nişte acte din anul 1804. Stabilirea Bulgarilor, ca şi mai târziu a Sârbilor, s'a făcut în timpul războaelor turco-ruse, aşa cum s'a întâmplat la anul 1807, când locuitorii unui sat bulgăresc de peste Dunăre, Fileba, se aşează în Chişinău, ocupându-se la început cu cerşetoria, cum mărturiseşte un act din anul 1808.

Pe lângă boeri, negustori şi răzeşi, ca şi în oraşele vechi ale Moldovei, erau şi meseriaşi, împărţiţi în bresle, cum vedem şi din denumirea unor străzi vechi a Cojocarilor, Ferarilor, Ciobotarilor etc.

Un „contract“ încheiat în anul 1797 între Chişinău şi mănăstirea Galata ne dă o oarecare ideie despre clasa târgoveţilor din Chişinău.

„Adecă noi târgoveţii din Chişinău“ citim în acest act, *„ce avem cârciumi întru care se vinde băutură, atât vinu cât şi rachiu şi holircă datam adevărat şi încredinţat acest al nostru condract la mâna sfinţii sale părintelui arhimandrit sfintii mânăstiri Galata din Eşi, epitrop a Sfântului mormânt Chir Dionisie, precum să-se şcie că după condractu cel din opştie întru care să arată toată aşezarea târgului Chişinăului după ponturile ci sânt arătate acolo am făcut tocmală cu sfânta mânăstire Galata ca să vindem băutură: nefiind popriţi în veci dar să avem a plăti avaetul orânzii, după cum ne*

este tocmala, adică cine va voi din noi târgoveţii atât rufăturile cât şi toate breslile a vinde băutură în târgul Chişinăului să aibă a plăti mânăstirii câte nouă bani", etc.

Din 63 de semnături, 32 sunt româneşti, 27 evreeşti; semnează un Sârb, un Bulgar şi doi Greci.

Aşa dar, Chişinăul, înainte de anul 1812, duceà viaţa oraşelor din Moldova, aveà organizaţia lor. Nu ştim ce fel de autorităţi avea Chişinăul. Ca târg „mânăstiresc" el ar fi trebuit să aibă un vornic, dar dependenţa lui de mânăstire era iluzorie, cum se vede din actele de contestare a drepturilor mânăstirei asupra oraşului. Vedem că adeseori ca autoritate intervine pârcalabul de Lăpuşna, iar mai târziu serdarul de Orhei. Baronul de Tott, care a trecut prin Chişinău la anul 1767, povesteşte că în el era un *„guvernator"*, care-i făcu pe călători *„să uite toate greutăţile, dându-le o bună masă şi o bună locuinţă"*. Poate că acesta era un serdar, cum a fost în anul 1808, când locuitorii, se plâng împotriva unui serdar abuziv din Chişinău, s'au poate că acesta era serdarul Orheiului, care in acelaşi an are reşedinţa în Chişinău.

Cu toate că în oraşul Chişinău era o populaţie minoritară, la număr relativ foarte mică, caracterul oraşului Chişinău înainte de anexarea Basarabiei de către Ruşi, era pur românesc. Toate actele privitoare la Chişinău sunt scrise în româneşte, în biserici s'au păstrat din vremurile acelea, numai cărţi româneşti, din diferite tipografii din Moldova, Muntenia şi Ardeal, inscripţiile pe pietrele mormântale sunt scrise în româneşte etc. Chişinăul aveà probabil şi şcoli româneşti; cel puţin în anul

1790, în Chişinău locueşte *„dascalul de învaţat copiii... Ştefan din Putna“*, şi sunt mărturii ale negustorilor din Chişinău, că înainte de 1812, *„aicea“* era *„o şcoală obştească ce se zicea domnească“*, o şcoală, care avea ca scop să dea o pregătire ceva mai mare copiilor orăşenilor. Pe lângă catedrala veche pe la anul 1800 existà şi o şcoală grecească, aşa cum erà obişnuit în timpul fanarioţilor în ţările româneşti.

Cu ocupaţia rusească istoria Chişinăului ia o nouă întorsătură. Situaţia lui centrală în Moldova dintre Prut şi Nistru, precum şi importanţa lui ca centru comercial atrage atenţia autorităţilor militare ruseşti, care, cum afirmă secund-maiorul Von Raan, intenţionează să-l fortifice, căci *„acest oraş cu vreme poate să devie ca punct de operaţie împrotriva Benderului, întrucât situaţia lui este foarte favorabilă pentru acest scop“*. Şi într'adevăr, pe la anul 1808, în Chişinău se stabileşte general-maiorul Beluha-Cohanovschi şi câteva regimente ruseşti; aici se instalează un atelier mare pentru reparaţia vehiculelor armatei de Dunăre. Bine înţeles, că aceasta nu contribuie mult la schimbarea înfăţişerii Chişinăului, cu toate că populaţia lui se sporeşte cu refugiaţi din Peninsula Balcanică şi cu toate că Ruşii introduc în oraş organele lor poliţieneşti. In Chişinău, continuă să pulseze aceiaşi viaţă a oraşelor din Moldova, centrul politic şi administrativ rămânând Iaşul până la 16 Mai 1812, când prin pacea dela Bucureşti, Ruşii se retrag din ţările româneşti, anexând partea răsăriteană a Moldovei până la Prut.

Noua provincie, numită de către Ruşi Basarabia,

intrată în cadrul unei noui vieţi politice şi culturale, a trebuit să-şi creeze un centru cu menirea de a da o nouă orientare culturală şi politică întregei provincii. Şi Chişinăul fu ales de către Mitropolitul Gavriil Banulescu-Bodoni şi senatorul Crasno-Milaşevici, însărcinat cu organizarea administrativă a provinciei, ca capitală a Basarabiei. Autorităţile ruseşti se instalează în Chişinău, transportând dela Iaşi şi arhivele din timpul ocupaţiei. De ce consideraţiuni s'au călăuzit primele autorităţi ruseşti alegând Chişinăul ca centru al Basarabiei şi nu alt oraş, cum a fost, de exemplu, Tighina sau Căuşenii, care aveà la începutul veacului al XIX-lea peste 700 de întreprinderi comerciale, nu e greu de înţeles dacă luăm în seamă cele scrise în anul 1813 de către protoiereul Petre Cuniţchi, primul rector al Seminarului din Chişinău şi amicul lui Gavriil Bănulescu-Bodoni:

„*Oraşul Chişinău*", spune el, „*este cel mai potrivit pentru reşedinţa ocârmuirei regionale sau guberniale şi pe motivul că el se găseşte în mijlocul regiunei şi de aceia că el pe de o parte are îndestul lemn şi piatră pentru clădiri, iar pe de altă parte — stepă largă şi apă de izvor, precum şi aer curat, din care cauză acest oraş este mai populat de cât celelalte oraşe de aci. In el, ca şi în oraşul Bălţi şi Făleşti, se fac iarmaroace mari, unde angrosiştii cumpără cirezi mari de boi şi de cai şi o mulţime de piei şi de lână, şi le exportează cu mare folos în ţinuturile austriace şi nemţeşti*".

Astfel Chişinăul devine capitala Basarabiei. Nu s'au păstrat nici un fel de date cu privire la numărul populaţiei oraşului din primii ani ai anexării. După unii, la

1812, Chişinăul nu aveà decât 1.500 de suflete, după alţii 7.000. Având însă în vedere că la anul 1814, în Chişinău, se găseau 2.109 case şi 448 de prăvălii, în momentul anexării trebuià să fi fost o populaţie de 10 — 12 mii de suflete.

Neliniştea care a cuprins populaţia Basarabiei în primii ani ai anexării şi care a avut ca efect tendinţa de a-se refugià în Ţările româneşti, s'a resfrânt şi asupra Chişinăului: în primii ani ai anexării se manifestă oarecare stagnare în dezvoltarea economică şi comercială a oraşului şi oarecare fluctuaţiune în ce priveşte numărul populaţiei, care când se măreşte, când se micşorează. Desigur că aceasta n'a influenţat asupra populaţiei băştinaşe, rezeşilor, cari, potrivit firei lor şi tradiţiei, se ţineau de pământurile lor.

Istoria oraşului Chişinău sub Ruşi nu este bogată în evenimente, nu abundează în momente colorate asupra cărora s'ar puteà opri atenţia istoricului. El n'a suferit de incendii mari; el n'a îndurat nici de cutremur, mulţumită poate administraţiei lui, care în teama de cutremur, timp de câteva decenii, nu dădea autorizaţie de a construì case mai mari decât un etaj şi jumatate; el n'a suferit nici de invazie, dacă n'o luăm în seamă pe acea a funcţionarilor; în jurul lui nu s'a desfăşurat nici un război, în afară de acel de la gara Chişinău dela 6 Ianuarie 1918, şi acel din valea Buicanilor, de lângă cimitirul evreesc dela 7 Ianuarie a aceluiaşi an, când un număr de tineri mobilizaţi de către sovetul local compus din dezertori din armata rusă, cu tot avântul lor războinic, au tras o noapte întreagă împotriva unui inamic

imaginar. Istoria Chişinăului este istoria unui oraş, care prin capriciul împrejurărilor şi a oamenilor pe neaşteptate devine metropola unei provincii mari, este istoria unui oraş, care, cu concursul autorităţilor ruseşti, ia o dezvoltare vertiginoasă pe cale paşnică şi artificială, este istoria rivalităţii paşnice între cele două culturi, cea românească veche şi cea nouă rusească, din care iese învinsă cea dintâi. Indepărtat de centrele mari ruseşti prin stepa Ociacovului şi a Ucrainei, ambele în perioada de adaptare la cultura rusă, Chişinăul mult timp rămâne un oraş exotic pentru Rusia, în special pentru romanticii ruşi din prima jumătate a veacului al XIX lea. De fapt Chişinăul nici odată n'a devenit oraş rusesc, cu tot exteriorul lui, căci în afară de funcţionari şi militari, în Chişinău, chiar în ultimii ani ai stăpânirei ruseşti, nu trăiau decât foarte puţini Ruşi, populaţia oraşului fiind compusă la centru din Evrei, Armeni, Greci etc., iar la periferie fu împinsă majoritatea locuitorilor Chişinăului, Moldovenii.

Cele două departamente ale „Ocârmuirei vremelnice“ stabilite la Chişinău, cu preponderenţa elementelor locale în sânul lor, Mitropolia Chişinăului, cu Gavriil Bănulescu-Bodoni în frunte, întreaga administraţie civilă în cap cu vel-logofătul Scarlat Sturdza, făceau să se îndulcească trecerea oraşului şi a provinciei întregi dela un regim cultural şi politic la altul, să se uite ceva din asprimile regimului rusesc.

După anexare Chişinăul cu încetul îşi schimbă şi înfăţişarea. Administraţia centrală a Basarabiei atrage mai mulţi funcţionari ruşi; împreună cu unităţile arma-

tei, în Chişinău se perindează mai mulţi ofiţeri ruşi; participarea clasei boereşti la administrarea provinciei prin cele două departamente şi mai pe urmă prin Consiliul suprem îi făcu pe boerii moldoveni să-şi lase moşiile pe seama vechililor şi să se tragă spre Chişinău în rădvanele lor largi, împreună şu cuconiţele, cu copiii şi cu numeroasele slugi.

Iar privilegiile acordate negustorilor şi perspectiva îmbogăţirei rapide, atrage un număr oarecare de Evrei din ţinuturile poloneze, devenite ruseşti, din Podolia şi Volânia. Industria, care îşi are începuturi mai înainte în câteva tăbăcării şi velniţi, tinde spre o dezvoltare mai mare, şi pe la anul 1814 în Chişinău găsim pe lângă vre-o 22 de tăbăcării, 5 fabrici de saftian, 18 de lumânări, 4 de săpon şi 3 vopsitorii. În Chişinău se construesc şi câteva clădiri publice noui, cum a fost clădirea închisorii vechi, a unui spital, şi ceva mai târziu a mitropoliei şi a seminarului, care se deschide la anul 1813.

Dar Chişinăul nu puteà să ia o dezvoltare mare şi pe motivul că el era aşezat pe moşie mânăstirească, fapt care a împiedecat dezvoltarea lui în trecut. El rămâne, cum s'a exprimat generalul P. Chiselev faţă de ţarul Alexandru I în anul 1816, *„un sat mare, murdar şi prost cu patru sau cinci case de piatră“*, aşezate, cum spune un alt vizitator al Chişinăului din vremurile acelea, pe povârnişul dealului, cu străzi fără nume, care *„erau cufundate vara în praf, primăvara şi toamna în noroi, iar noaptea în întuneric“*.

Guvernul rus se adresează prin generalul Bahmetiev, care îndeplinea funcţia de vice-rege al Basarabiei, către

proprietarii noui ai Chişinăului, Mânăstirea Galata şi Muntele Sinai, cu rugăminte de a vinde sau a schimba pe alte moşii Chişinăul, Hrusca, Buicanii şi Vovinţenii. În urma stăruinţei arhimandritului Partenie de Galata, patriarhul Ierusalimului a admis cedarea acestor moşii în „dar“ ţarului Rusiei, confirmată prin actele din 15 Noemvrie 1817 şi din 15 Martie 1818. De acum înainte Chişinăul nu mai întâmpină nici o piedecă în creşterea lui, şi din semicercul de lângă Bâc începe să se întindă în sus pe terasele dealurilor din dreapta râuleţului.

Imediat după anexare, Chişinăul, cum se vede, nu avea nici un fel de administraţie comunală; poliţaiul erà totul pentru oraş şi pentru locuitorii lui. Abia la anul 1817 se constituie o primărie din cinci membri aleşi de către naţionalităţile mai numeroase din Chişinău în frunte cu un primar, *„căpitanul slujbei moldoveneşti“*, Anghel Nour. Este interesant, că întreaga primărie, care trebuià se lucreze sub supravegherea poliţaiului şi care reprezentà cinci naţionalităţi, nu cunoşteà limba rusă şi cerù guvernatorului să i se admită a face corespondenţa în limba moldovenească.

Din primii ani, după anexarea Basarabiei, s'a păstrat o descriere a oraşului Chişinău, făcută de către călătorul englez William Mac-Michael în anul 1817. Iată ce scrie el:

„4 Ianuarie. A doua zi erà Duminică, şi ne simţirăm strămutaţi pe o scenă cu totul nouă în timpul primblării noastre prin „bazar“, căci aşa se numeşte strada îngustă pe care stau cele mai mari magazine din Chişinău. Clădiri joase, acoperite cu şindrilă, fără ferestre de sticlă, pe

care le înlocuiau obloanele de lemn, ridicate şi atârnate de acoperemânt; într'un cuvânt casele sărăcăcioase ale unui oraş grecesc sau turcesc erau umplute cu lucruri de nevoie de tot felul. Sub streşinele eşite înainte erau orânduite miere, smirnă, piper, sămânţă de toate speciile, stafide, portocale, pucioasă, natriu şi c. l. Pe pământ stăteau bolovani mari de sare de stâncă din minele dela Ocna, în Valahia, cu preţul de 14 parale oca; în altă parte erau crapi, moruni şi alte feluri de peşte îngheţat dela Bender. Printre mulţimea ciudată, deosebeai pe ofiţerul rus trecând iute în droşca-i uşoară, pe frumosul şi voinicul ţăran moldovean, contrastând cu soldatul împărătesc cu trăsăturile de calmâc, puţini Turci, din pătura cea mai de jos, şi mulţi Armeni, aşa de numeroşi aici, că ocupă o stradă întreagă. In mijlocul norodului şedeau zarafii evrei, cu măsuţe înaintea lor, pe care erau răspândiţi Zecchini de Veneţia, Galbeni olandeji, Fonduchi, Stamboli şi alte feluri de aur turcesc, amestecat cu greoaia aramă a copeicilor ruseşti. Trăsura unei agere şi frumoase copile, fata vlădicăi armenesc, mergeà încet pe strada îngustă şi păcătoasà, în coadă stăteà o slugă în strălucita haină de arnăut. Astfel erau curioasele lucruri, cari alcătuiau grupa pitorească din cartierul de jos al bazarului; alte părţi ale oraşului erau zidite însă într'un stil mai frumos, cu strade mai largi şi frumoase locuinţe de piatră. La 6 Ianuar, care după calendarul răsăritean e serbat de Ruşi ca zi de Crăciun, bisericele erau pline, şi boerii moldoveni se etalau în strade, în cele mai luxoase echipaje, pe care le aveau. Cât despre noi, am primit serenada unui taraf

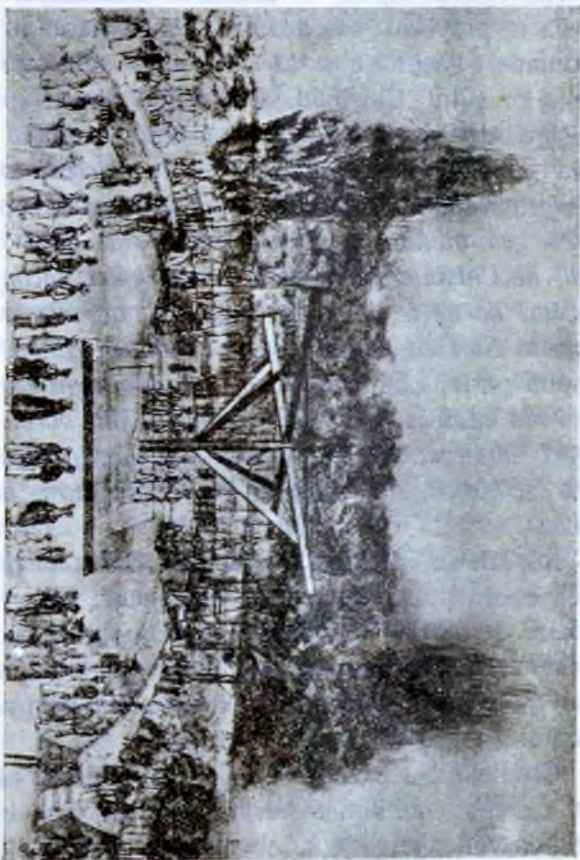
de ţigani, oameni nalţi, negri, cinci vioare, pe care cântau oftătoare arii moldoveneşti".

Am relevat faptul, că anexarea Basarabiei de către Rusia a provocat o oarecare consternare în spiritele populaţiei băştinaşe şi că aceasta a avut efecte şi asupra oraşului Chişinău. Cu încetul însă, spiritele se liniştiră, deşi toată lumea consideră ocupaţia rusă ca ceva provizoriu. „*Moldovenii erau încredinţaţi*", scrie F. Vighel, fostul vice-guvernator al Basarabiei pe la anul 1823, „*că administraţia regională nu poate rămâneà mult la Chişinău şi îşi făceau case mici, înconjurate cu garduri de nuele, cu toate că multe din ele erau închiriate la Stat cu preţuri mari*". „*Nimeni din ei*", scrie el în altă parte, „*nu ştià ruseşte şi n'a avut curiozitatea să vadă Moscova sau Petersburgul; din vorbă cu ei se puteà observa, că ei considerau Nordul nostru ca o ţară sălbatică. In schimb mulţi din ei se duceau la Viena*".

Într'adevăr, din mai multe date care s'au păstrat din acea epocă se vede clar, că Chişinăul mult timp n'a încetat de a trăi în tradiţiile vechi moldoveneşti, că în acest oraş mult timp s'a menţinut viaţa românească. La anul 1818 liniştea oraşului fù turburată prin vizita Împăratului Alexandru I.

Cronicarul acestui eveniment povesteşte că la balul dat de către nobilimea basarabeană în casa lui Toader Crupenschi, s'au adunat boeri din toate colţurile ţării. „*Cucoanele sosite*", povesteşte A. Veltman, „*s'au îmbrăcat în tot luxul Orientului şi al Europei, şi dacă soţia vice-regelui, ca o bună gospodină, n'ar fi observat la*

timp îmbrăcămintea oaspeţilor, Împăratul ar fi găsit toate cucoanele învălite în şaluri turceşti scumpe, iar pe boeri

Scrânciobul în grădina publică a Chişinăului pe la anul 1820.
(Colecţia D-lui P. Gore).

în căciuli şi în papuci pe deasupra meşilor galbeni şi roşi. Cu câteva momente înaintea sosirei Împăratului

şalurile au fost luate, iar căciulele de pe câteva sute de capete, au fost aruncate grămadă în dosul coloanelor".

În legătură cu mişcarea eteristă din Ţările Româneşti, în Chişinău, în anii 1821—1823, se observă o oarecare animaţie, care intensifică viaţa naţională românească. Chişinăul devine centrul emigranţilor din Moldova şi Muntenia.

Pe lângă familiile primitoare boereşti din Basarabia, a guvernatorului civil Costachi Catacazi, a vice-guvernatorului Matei Crupenschi, a lui Teodor Crupenschi, a membrilor Consiliului superior, Pruncul şi Gheorghe Varfolomei, a lui Zamfirachi Rali, Cheşcu, Caţică, în Chişinău găsesc adăpost o mulţime de familii româneşti şi greceşti venite de peste Prut. „*Lumea furnica dejà în el*", scrie acelaşi Veltman. „*În loc de douăsprezece mii de locuitori, aici se găseau până la cincizeci de mii, pe o întindere de patru verste patrate. El se asemănà mai mult cu o îmbulzeală a poporului la o sărbătoare locală, unde acei veniţi, se stabilesc cum pot, familii întregi într'o singură cameră...*

Chişinăul în acea vreme erà rezervorul de prinţi şi de boeri nobili din Constantinopol şi din cele două principate. În fiecare casă care aveà două trei camere, trăiau refugiaţi din splendidele palate din Iaşi şi Bucureşti. Aici erà în trecerea sa spre Italia şi domnitorul Moldovei Mihail Şuţo; aici s'a aşezat familia lui, în care străluciă ca frumuseţe Rala Şuţo; aici erà familia Mavrocordato, în mijlocul căreia a înflorit Maria, cea din urmă reprezentantă a frumuseţei antice femenine pe pământ... La fiecare pas, se încingeau discuţii asupra chestiunilor

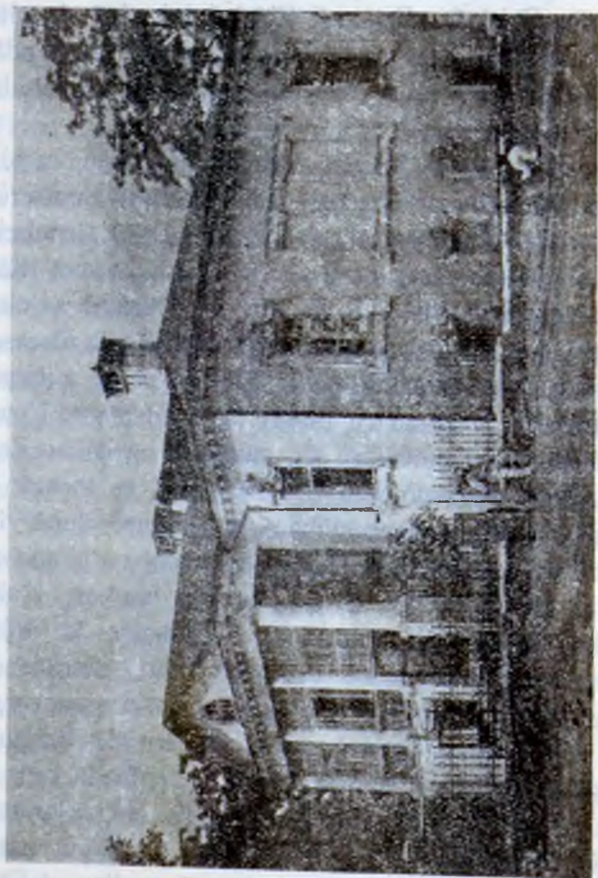
greceşti... Moldovenii în general, doreau succes Turcilor şi se bucurau din tot sufletul, când li se tăià capul fanarioţilor, fiindcă în fiecare din ei, îi vedeau pe viitorii domnitori ai săi".

Tot la Chişinău, se refugiază principele Caragea, visternicul Varlam, postelnicul Ion Schina, doi Moruzi, Gheorghe Roznovanu, Bogdan, familiile Balş, Negruţi, Herescu etc. Se înţelege dela sine, că aceste familii intră în contact cu familiile moldoveneşti din Basarabia, adeseaori petrec împreună. Funcţionarii şi militarii ruşi, primiţi şi ei în mijlocul acestei societăţi, se simt izolaţi. *„În oraş"*, scrie Vighel, *„plin de proprietari, funcţionari şi emigranţi din Moldova şi Grecia, toţi trăiau dezbinaţi; nicăeri nu se găseà un punct de legătură... Guvernatorul civil al Basarabiei, Catacazi, primeà o leafă mare în aur, şi cu toate că cum se zice, nu sărbătorea zilele solemne împărăteşti, o cheltuià toată şi mai făceà şi datorii"*.

Această epocă coincide cu timpul când în Chişinău îşi petreceà zilele de surghiun poetul rus A. Puşchin în cea mai interesantă perioadă a vieţii lui.

Deportat din Petersburg, pentru poezii cari au indispus guvernul rus, Puşchin fu trimis, cum scrie el în mai multe scrisori, în *„Moldova"*, în *„oraşul prafului şi al noroiului"*, *„unde-i dictator Catacazi, iar Crupenschi Cicerone"*. *„Oraşul blestămat"* însă şi *„Moldova"*, în general, au avut o influenţă covârşitoare asupra formării geniului poetului romantic. Cele mai multe din operele lui au fost scrise sau concepute în Chişinău; mediul exotic în care a trăit el vre-o trei ani, cunoştinţele pe

cari le-a făcut in societatea înaltă moldovenească, precum şi natura basarabeană, iau transmis o notă puter-

Casa boerului Catacazi, ridicată la începutul veacului al XIX-lea.

nică basarabeană, care se simte în unele sugete, descrieri şi caracterizări, în special în operele lui byro-

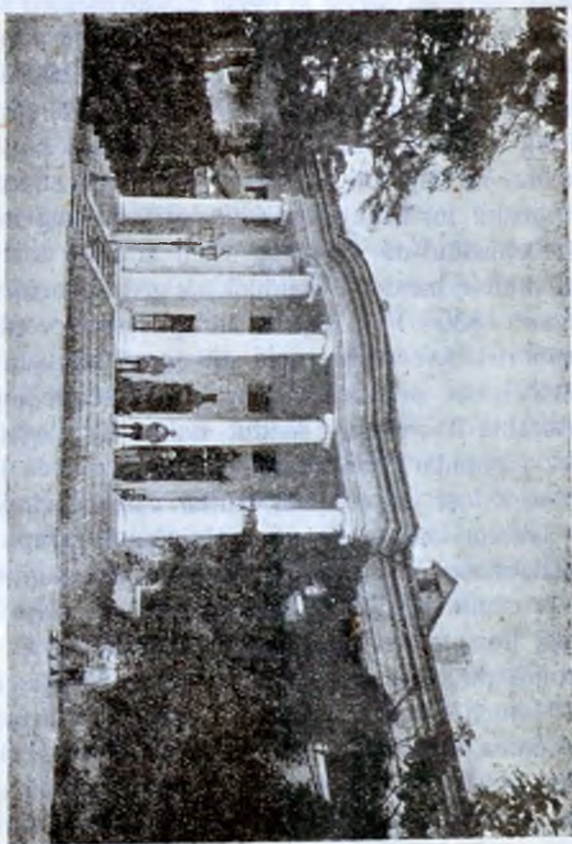
nene. Răpit de farmecul fiicei boerului Vartolomei, Pulheriţa, poetul rus îi consacră câteva poezii pline de duioşie. Nu scapă fără înţepături şi unii din societatea înaltă din Chişinău. Cetătenii Chişinăului până în ultimii ani se mândreau cu faptul, că oraşul lor a adăpostit pe cel mai vestit poet rus, legând de numele lui mai multe legende.

In această epocă în viaţa oraşului Chişinău, ca şi a întregei Basarabii, se observă unele trăsături caracteristice numai mediului social românesc. Aşa a fost haiducia, fenomen care nu era cunoscut vieţii ruseşti. În anul 1823, în săptămâna Paştilor, a fost prins în Chişinău vestitul haiduc Ursul, pentru capul căruia administraţia rusească a oferit o mare sumă de bani. Este plină de pitoresc povestirea lui Veltman cu privire la prinderea lui Ursul, care, împreună cu tovarăşii săi, cumpără un cârlan dela nişte ciobani din suburbia Chişinăului şi se aşează la mâncare, trimiţindu-l pe cioban la cârciumă după vin. Cârciumarul anunţă autorităţile care trimit un pluton de draguni. Ursul, cu doi tovarăşi ai săi, intră pe o altă stradă în oraş, călări, cu pistoale şi iatagane la brâu. El trage cu pistolul în cei ce-l urmăreau, răneşte cu iataganul un evreu, care vroia să-l oprească şi parcurge toate străzile ziua namiază mare, urmărit de draguni, poliţişti şi curioşi. Ajunşi la Bâc li se îngloadă caii, şi Ursul cu un coleg al său cade în mâinile bulgarilor zarzavagii. El evadează dela închisoare şi fù prins peste o lună, când fù bătut în mijlocul unui median al Chişinăului până la moarte, îngrozind lumea prin faptul, că dintre dinţii lui încleştaţi n'a izbucnit nici un suspin.

„Acesta era“, spune Veltman, *„şeful unei bande, alcătuite din fel de fel de adunătură de oameni iubitori de război, cari au servit în eteria moldovenească şi au trecut în Basarabia... Însăşi Ursul erà modelul brutalităţii şi a înrăirei; când l-au pedepsit, el nu se dădeà să fie lecuit; şedeà întins, acoperit cu viermi şi nu suspinà“.* Se afirmă că unele trăsături în caracteristica hoţilor, a dispreţului lor faţă de moarte şi a bărbăţiei supraomeneşti, în poemul lui Puşchin *„Fraţii hoţi“* au fost inspirate de către episodul din Chişinău. Cam la fel a fost şi istoria mai multor bande de haiduci *„de obârşie moldovenească“* din anii 1830—1840, isprăvi cari puseseră pe gânduri guvernul rus. Aventurile unuia din aceşti haiduci, a lui Tăbultoc întrec orişice închipuire, şi cântecele populare din Basarabia îl pun în rândul haiducilor legendari din poezia populară românească. — Se spune, că însăşi Tăbultoc a fost autorul mai multor cântece vitejeşti.

Trecem însă la istoria Chişinăului. După ce s'au liniştit lucrurile în Ţările Româneşti şi refugiaţii s'au retras pe la căminurile lor, Chişinăul intră în viaţa lui normală, liniştită de oraş de provincie. Această linişte se turbură puţin la anul 1829, când, cu ocazia războiului ruso—turc, Chişinăul devine punctul principal pentru evacuarea dezertorilor şi a răniţilor şi bolnavilor. Înfăţişarea oraşului se schimbă foarte puţin în comparaţie cu anul anexării Basarabiei. *„Întru în oraş“*, scrie un călător rus la anul 1829, *„merg pe nişte străzi înguste şi murdare şi mă aştept că înainte voi găsì clădiri aziatice sobre, dar liniştite. Zădarnică speranţă! Între colibele vechi, pretutindene se înalţă case destul de bune; gar-*

durile de pe lângă mai multe case boereşti, s'au dărâmat; au rămas numai porţile, pe lângă unele chiar de

Casa boerului Vartolomei, ridicată între anii 1823—1825 (astăzi Comandamentul corpului de armată din Basarabia).

piatră, cari mărturisesc că stăpânul cândva vroià să trăiască omeneşte, pe lângă altele—doi stâlpi cu o grindă deacurmezişul, adevărate spânzurătoare. Tot la un loc

prezintă un fel de devastare, iar porţile fără garduri, par monumente triste sau firme a leneviei şi neglijenţei... Pe un podiş înalt este clădită mitropolia, lângă care se găseşte mânăstirea armenească, şi în rând cu aceste lăcaşuri—grădina publică. Arhitectura acestor mânăstiri nu este europeană. Pe frontispiciuri sunt zugrăviţi sfinţi. Variaţiunea culorilor atrage vederea, şi ne aminteşte că noi suntem într'un oraş aziatic... Prăvăliile în care se vând stofe, carne de berbec fiartă şi la grătar, plăcinte şi băcănii, sunt clădite în două rânduri pe o stradă îngustă şi rău mirositoare, în stil cu totul aziatic. Cărciumele cu rachiu şi cu vin moldovenesc de viţă de vie, sunt împrăştiate în întregul oraş ; pe teşghele, care iese pe stradă, sunt expuse o mulţime de sticle de diferite mărimi cu vin şi rachiu în fel de fel de culori, care atrag spre sine pe admiratorii lui Bachus. La unele cârciume, pe terase acoperite, barzii moldovenilor — ţiganii cântă cântece triste, alcătuite de ei însăşi la diferite ocazii, şi vizitatorii cu nasul roşu, beau îngânduraţi. Pe străzi se văd trăsuri, şi vezetiii sunt îmbrăcaţi, în cele mai multe cazuri, în dolmane cumpărate de ei la husari din diferite regimente".

A. Storojenco, care scrie aceste rânduri, constată că, după 16 ani de stăpânire rusă, limba rusească nu erà cunoscută, în deosebi cucoanelor. În casele boereşti, ca şi a ţăranilor, se păstrează obiceiurile vechi moldoveneşti, din care călătorului rus ia plăcut o petrecere cu lăutarii. „*Vinul moldovenesc*", povesteşte el, „*curgeà în paharele pline, care cu sîrguinţă se deşertau. Melodiile sălbatice şi triste ale ţiganilor, care cântau din gură,*

şi din viori şi cobze, m'au cufundat într'o melancolie plăcută".

Cam aceleaşi impresii face Chişinăul şi asupra lui F. Vighel, un alt scriitor rus. *„Eu n'am văzut un sat mai urât şi mai dezordonat, decât el (Chişinăul). Din depărtare, el încă seamănă a ceva, dar intrând în el, eu am rămas cu gura cascată... Mi-aduc aminte, că la 14 Octombrie, Duminică, eu m'am preumblat până târziu noaptea. In această zi s'au sărbătorit multe nunţi, şi eu în mai multe locuri, despărţit de cei ce se veseleau cu un gard jos de nuele, par'că luam parte la serbări; în curte, la lumina făcliilor, Moldovenii şi Moldovencele, se desfătau cu iubitul lor dans naţional „mititica"*.

La anul 1828 guvernul rus desfiinţează autonomia provincială, acordată Basarabiei la anul 1816, şi Chişiuăul intră în categoria oraşelor „regionale", cu administraţie pur rusească. Elementele româneşti, chemate după regulamentul dela 1816 să ia parte la administrarea provinciei, cu încetul se înlătură. În capul primăriilor şi în consiliile comunale, precum şi în magistrate, instituţii judiciare şi administrative orăşăneşti create după tipul celor germane, cu burgomiştri şi ratmani în frunte, nu mai găsim nume moldoveneşti decât foarte rar.

Cu venirea general-guvernatorului Feodorov în capul provinciei, în Chişinău se începe o eră de edilitate fecundă, care cu încetul schimbă aspectul oraşului. La anul 1834 se aprobă noul plan al oraşului, potrivit căruia se nivelează câmpul din dosul mitropoliei şi se schiţează proectul străzilor din partea nouă a Chişinăului. Se construeşte monumentala catedrală a oraşului, ceva

mai târziu clopotniţa ei, se aranjează grădina din jurul catedralei, se ridică bisericile catolică şi luterană şi mai multe edificii publice.

Clădirea Primăriei vechi pe str. Alexandru-cel-Bun.

Grădina publică plănuită, cum se afirmă de unii

scriitori ruşi, după indicaţiile Impăratului Alexandru I la anul 1818, se plantează din nou. Doctorul I. H. Zucker, cara ne-a lăsat impresiile sale asupra Chişinăului din anul 1831, notează, că în Chişinău, în afară de palatul mitropoliei, clădiri publice nu sunt. *„Judecătoriile“*, scrie el, *„camerile de administraţie, sunt până acuma încă în case cu chirie, ca şi locuinţele guvernatorului şi a celorlalţi funcţionari. Nici căzărmi nu sunt încă, soldaţii stau în cartier la târgoveţi... Nu erà nici un loc de preumblare pentru public, când veni vestea, acum cincisprezece ani, că va sosi Impăratul Alexandru. Pentru că el întrebà de obiceiu despre astfel de gràdini, se hotărî facerea în clipă a grădinii publice. Toate silinţele fură întrebuinţate pentru a lucra iute. Se aduseră mii de copaci de pădure, şi anotimpul fiind prielnic cei mai mulţi se prinseră“*.

Iată ce povesteşte Vighel în privinţa aceleiaşi grădini publice, pe care el o replantează după anul 1823: *„Printre vre-o treizeci—patruzeci de salcâmi albi şi plopi, împrăştiaţi pe un teren vast, se preumblau liniştit oile şi vacile, fiindcă din neglijenţă, ograda s'a ruinat. Eu am dat ordin să se repare gardul, iar animalele, prin bună înţelegere cu poliţaiul, au fost prinse şi duse la închisoare pentru hrana deţinuţilor. Locuitorii s'au alarmat, s'au indignat, dar eu am făcut cum am crezat, şi biata grădină pentru totdeauna a fost scăpată de primejdioşii vizitatori“*.

Cam la fel procedau autorităţile ruseşti şi cu alinierea străzilor, după planurile alcătuite de ele. Vighel dă ordin să se dărâme clădirile noui, construite fără apro-

barea prealabilă a unui comitet de construcție; astfel se dărâmă și o fabrică de bere și niște mori pe Bâc, cu ocazia desființărei forțate a heleșteelor istorice, ceiace

Cișmelele de sub biserica Mazarachi pe la anii 1870—1880.

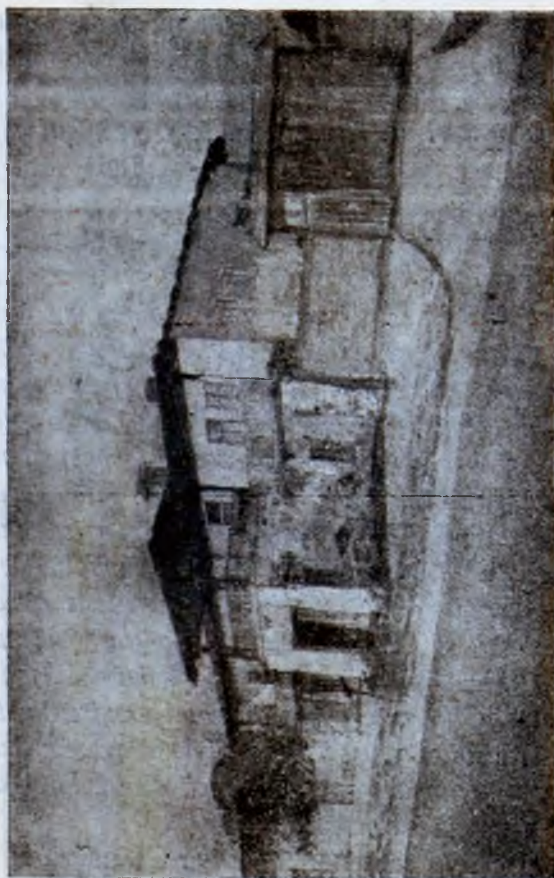
i-a făcut pe locuitori, cum afirmă acelaşi Vighel, să ţipe:

„Procedeul lor (al guvernatorilor)“, scrie un alt călător german I. G. Kohl, care vizitează Chişinăul la anul 1838, *„este foarte simplu şi odată cu aceasta extrem de ingenios. Ascultaţi! Dacă cuiva din autorităţile superioare i-se pare că într'un loc sau în altul se găsesc clădiri proaste sau urâte, şi dacă el vrea ca pe aici să meargă o stradă dreaptă, sau dacă el observă, că clădirea a eşit din limitele planului vechi, el ordonă unui poliţienist să ia o găleată cu vopsea şi să scrie pe acele case: „spre dărâmare“! După aceasta, acel om ia o scară, şi ne spunând nici un cuvânt locuitorilor, care privesc şi nu ştiu ce va face el, aşează scara la casa arătată şi scrie: „să se dărâme până la 1 Octomvrie“, „să se dărâme până la anul 1840“, „să se dărâme balconul“, sau „să se dărâme până la fereastra a doua“. In aşa fel fiecare casă capătă câte o inscripţie neagră pe alb, la care se uită cu tristeţe oamenii săraci, dar pe care trebuie s'o execute cu exactitate“*.

Mulţumită acestor măsuri energice, *„câmpul vast de sus“*, cum scrie acelaşi Vighel, unde pe vremuri *„în fiecare seară se făcea instrucţia regimentelor“*, şi unde cucoanele şi boerii se preumblau în butce şi *„stăteau ore întregi, privind instrucţia şi vorbind cu cunoscuţii din alte butce“* se transformă în cartiere regulate, unde se întinde oraşul nou.

Toţi călătorii cari au trecut prin Chişinău în epoca dela 1830 până la anul 1850, remarcă creşterea vertiginoasă a oraşului. A. Storojenco, Nadejdin, I. Kohl, X. Hommer de Hell, I. Vuici, Î. Kraszewski, fiecare în fe-

lul lor admiră oraşul, care treptat îşi pierde caracterul său moldovenesc.

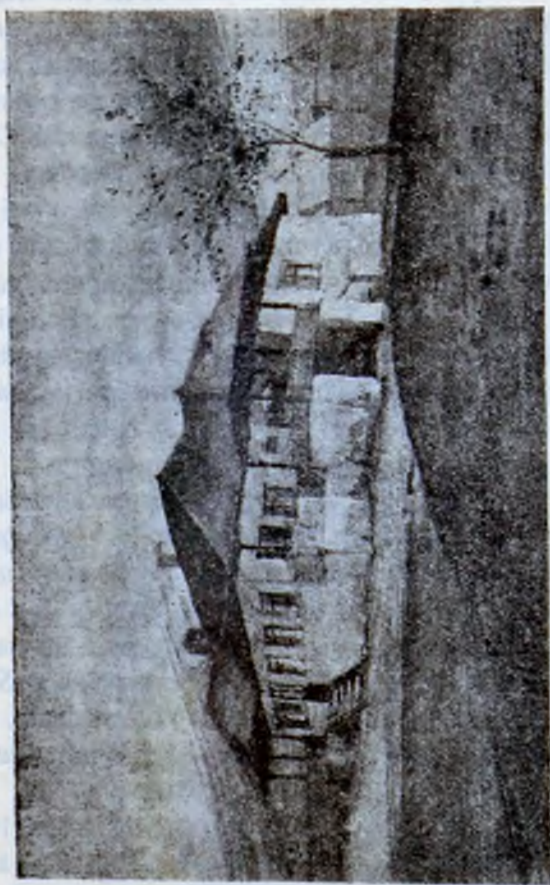
O casă veche în stil moldovenesc.

„Străzile Chişinăului", notează scriitorul polonez Kraszewski, care a trecut prin Chişinău în anul 1843, *„ca*

pretutindene, sunt încadrate regulat cu căsuţe albe, care prin nimic nu se deosebesc una de alta, şi care cresc ca ciupercile. Această expresiune în cazul de faţă nu este o exagerare, întrucât casele cresc văzând cu ochii. Eu am întâlnit numai câteva căsuţe vechi originale, pe o jumătate de piatră, pe o jumătate de lemn, cu balustrade şi cerdacuri, cu acoperişuri înalte şi cu scări pe dinafară, cu obloane, care se ridică în sus şi cu adaosuri, cari dau umbră... Dar numărul acestor case, cari se prezintă atât de pitoresc pentru călători, cu încetul se micşorează... In locul lor vor apare cutii mari şi comode, cari se numesc case mari de piatră... In general, chiar din prima vedere, pare că Chişinăul merge cu paşi mari înainte. Civilizaţia înlocueşte tot ce era local în obiceiuri, costume şi construcţii. Totuşi costumele amintesc încă, că tu eşti aci şi nu în alt loc. Moldovenii, în căciule de miel, în mântăle lungi, Grecii în fesuri, Bulgarii etc., cari se mişcă pe străzi, cari stau lângă pragurile caselor cu lulele, mărturisesc, că această regiune, nu aşa de mult este cucerită de aşa zisa civilizaţie. In rând cu aceste rămăşiţi ale Orientului, se întâlneşte eleganţa în frac, comandat la Viena, în mănuşe galbene de piele subţire ; lângă armanul bărbier, flaşneta cântă ariile lui Donizetti şi Bellini, valsurile lui Strauss ; în rând cu vânzarea vinurilor basarabene, madame, care a venit direct din Paris, deschide magazin de mode".

Făcând câteva constatări cu privire la numărul populaţiei, la originea oraşului, scriitorul polonez adaogă că *„limba dominantă pe străzi este limba moldovenească, adică cea românească"*.

Om cu o cultură europeană, cu un gust artistic fin, Kraszewscki, vorbind despre clădirile vechi, are în ve-

O casă în stil moldovenesc din oraşul vechi.

dere casele în stil moldovenesc, cari dispăreau, fapt care provoacă regretele simpaticului şi obiectivului polonez.

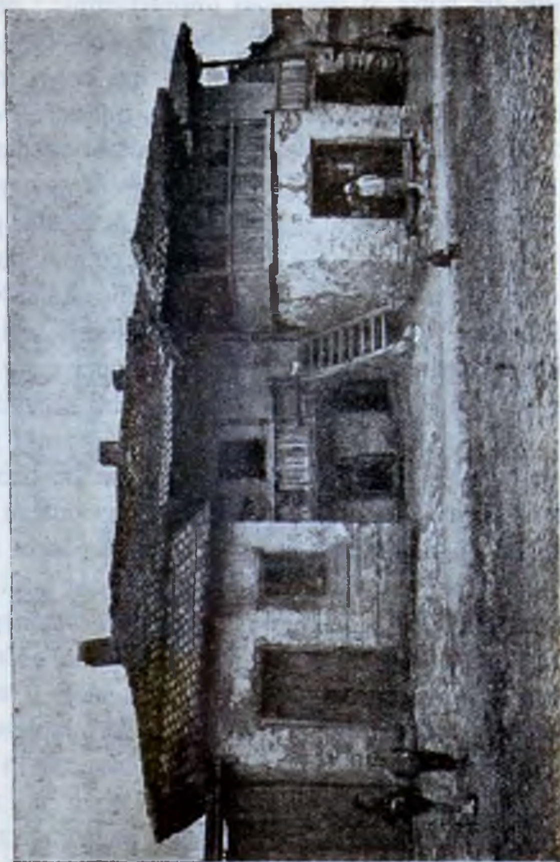
O descriere destul de amănunţită a Chişinăului găsim în „*Călătoria literatului slavo-sârb Ioachim Vuici*“, care a stat câtva timp în oraşul nostru în anul 1840. Om religios, el după ce observă că oraşul se împarte în „*oraşul nou*“ şi „*oraşul vechi*“, din care primul se aseamănă cu Odesa, iar al doilea este plin cu fel de fel de lucruri de mâncări, se opreşte mult asupra bisericilor din Chişinău. Catedrala episcopală, cu cele două clopotniţi, una în curte şi una la intrare în grădina catedralei, cu un orologiu, cu un clopot mare, sunt obiectul unei descrieri amănunţite, ca şi reşedinţa arhiepiscopului, cu capela ei, şi ca şi celelalte biserici ortodoxe, şi ca şi cea luterană şi catolică. Din clădirile publice, el citează gimnaziul, cancelaria guvernatorului, primăria, o cazarmă pentru soldaţi, care au şi o orchestră bună, „*pe care când o asculţi ţi se umple sufletul de bucurie*“.

In timpul războiului din Crimeia, Chişinăul fù invadat de oştirile ruseşti. „*Cartierul general al principelui Gorciacov s'a aşezat aici, cum se vede, comod şi luxos, şi în scurt timp militarii au invadat oraşul, şi nu există casă, unde n'ar fi câte un militar*“, scrie un martor ocular al acestui eveniment din viaţa oraşului. „*Străzile Chişinăulu*“, notează acelaşi autor, „*sunt largi, curate, casele în cea mai mare parte de piatră, sunt de arhitectură contimporană*“.

Cu toate aceste mărturii, Chişinăul până la anul 1870 şi ceva rămâne acelaşi „*sat mare*“, întins deşi aveà aparenţa, cum ironizează Kohl, „*unuia din cele mai mari oraşe ale Europei, fiindcă el are o lăţime nu mai puţin*

de cinci verste şi o circumferenţă aproape de două mile germane".

„Cel mai mare dintre oraşele Europei", până acum

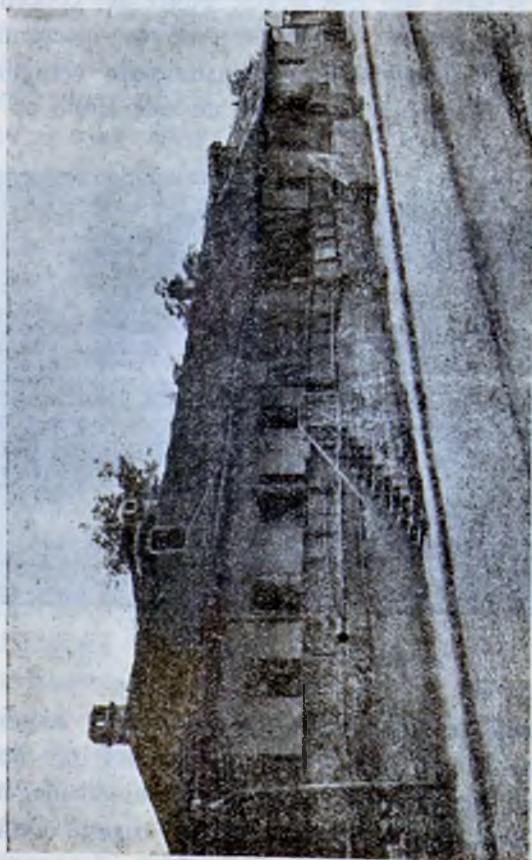

O casă veche în stil moldovenesc.

câteva decenii, nu prezentà nimic din comodităţile oraşelor apusene, nici ca cultură, nici ca condiţiuni de viaţă,

Chişinăul nu aveà nici o stradă pavată până la anul 1862 ; în timpurile ploioase ale anului, străzile oraşului, brăzdate de şanţuri primitive pentru scurgerea apei, erau pline de noroi şi deveneau impracticabile ; oraşul se aproviziona cu apă de către sacagii dela cişmelele de sub dealul bisericii Mazarachi şi din vre-o două sute de fântâni comunale şi particulare, din care douăsprezece erau aşezate în grădina din jurul catedralei ; câte un felinar ici-colea, cu opaiţe pentru seu, arată drumul trecătorilor întârziaţi; introducerea petrolului pentru iluminarea oraşului, care s'a întâmplat cu totul târziu, a fost o mare inovaţie pentru cetăţenii Chişinăului. Cele vre-o două-trei regimente ruseşti, cantonate în Chişinău, instituţiile administrative centrale a regiunei cu o sumedenie de funcţionari ruşi, vre-o două şcoli secundare, câte-va zeci de clădiri mai mult sau mai puţin moderne, precum şi un număr destul de mare de oameni de afaceri, dornici de îmbogăţire rapidă, nu puteau învinge pulsul vieţii moldoveneşti, care în deosebi respirà la marginele oraşului, ca şi în satele din jurul lui. *„Populaţia dominantă, precum şi limba sunt româneşti“*, scrie Kraszewski la anul 1843. Lumea străină obârşiei pământeşti a provinciei, duceà o viaţă izolată, o viaţă de colonişti, şi adeseaori era nevoită să se adapteze la mediul cultural local, să înveţe limba. Şcoala, care în general erà slabă la începutul organizării ei şi în care mai licăreà lumina palidă a culturii naţionale până pe la anul 1870, nu era în stare să schimbe formele vieţii Chişinăului ; presa, acest factor puternic al deznaţionalizării, lipseà până pe la sfârşitul secolului al XIX-lea, cu toate

că primul ziar oficial apare în anul 1860; legăturile cu Rusia se făceau prin dilijansele poştale, care în lipsa complectă de şosele, nu circulau regulat.

O casă în stil moldovenesc din curtea armenească.

Abià la anul 1860 Chişinăul fù legat cu Rusia prin firul telegrafic, iar la anul 1870 se încep lucrările pen-

tru construirea căii ferate Chişinău—Odesa, care se termină cu puţin înaintea războiului din anii 1877—1878, când Chişinăul fù vizitat de către Împăratul Alexandru al II-lea şi când din nou devine punct de concentrare al armatelor ruseşti. Cu aceste date se începe o eră nouă în viaţa Chişinăului, era înstrăinării vertiginoase a oraşului. Mulţumită legăturilor de cale ferată cu cen-

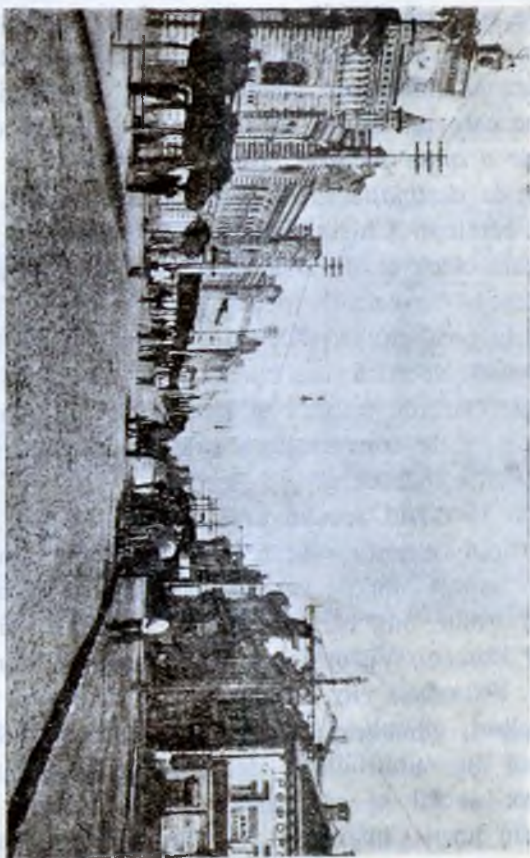
O casă în stil moldovenesc.

trele ruseşti, se intensifică viaţa culturală şi economică a acestuia. Limba românească este scoasă din şcoală, se deschid câteva şcoli secundare noui şi mai multe primare, se înfiinţează ziare şi reviste ruseşti. Cetăţenii Chişinăului care înainte rar când riscau de a se duce cel mult până la Odesa, călătoresc cu mai multă uşurinţă, ajungând şi prin capitala imperiului rus. La anul

1873, „regiunea Basarabiei“ fù transformată în „gubernie“, şi Chişinăul devine oraş „gubernial“. Odată cu acestea se schimbă şi aspectul general al oraşului. Străzile se pavează treptat, începând de la centrù spre periferie, unde şi astăzi se găsesc o mulţime de străzi nepavate ; se înfiinţează vestita „concă“, tramvaiul de cai, despre care un ziarist spiritual scria, că *„a călători în ea este o mare plăcere“*, căci *„urcându-te în ea iarna, ajungi la destinaţie vara“* ; dispare şi „conca“, şi în anul 1912, cetăţenii Chişinăului puteau călătorì în elegantele tramvaie electrice de astăzi ; felinarele cu lămpi de seu se schimbă în cele de petrol, cari la rândul lor pe la începutul veacului al XX-lea, cu încetul sunt înlocuite cu lumină electrică ; se construeşte apeductul şi se înmulţesc clădirile publice şi particulare. Limba rusă devine limba de conversaţie a orăşenilor, chiar a celor de origine românească.

Dar în dosul acestui oraş modern, luxos, construit după tipul oraşelor ruseşti din stepa din noua Rusie, cu un aspect atât de rusesc la centru, la periferiile lui, în suburbiile lui, cari zăceau în întuneric şi noroi, în aceşti Buicani, Visterniceni, Schinoasa, Sf. Vineri, Melestiu, Frumoasa etc., se desfăşoară firul altei vieţi. Mici agricultori, viticultori, crescători de vite şi cărăuşi, Moldovenii din suburbiile şi dela periferiile oraşului, a căror rol social se mărgineà, ca şi a celor din satele din jurul Chişinăului, la rolul de ilot, care hrăneà cu produsele muncii sale acest oraş străin, trăiau în formele vieţii străbune, în limba, datinele şi credinţele moldoveneşti.

Cu toată importanţa pe care o capătă Chişinăul pentru Basarabia ca centru administrativ, economic şi cul-

Str. Alexandru-cel-Bun.

tural rusesc, el rămâne în umbra istoriei, rămâne necunoscut pentru lumea civilizată, până la începutul vea-

cului al XX-lea. La anul 1903 Chişinăul devine celebru prin pogromuri antievreeşti, organizate de nişte bande din drojdia societăţii oraşului, cu concursul efectiv al autorităţilor ruseşti şi sub inspiraţia talentatului ziarist Cruşevan, român de origine, devenit apărător aprig al intereselor ruseşti în Basarabia, odios prin atitudinea lui antidemocratică şi antiromânească. Acest pogrom, a cărui dimensiuni au fost exagerate de către presa mondială, au dus faima Chişinăului departe, şi el apare în ochii lumii civilizate, ca capitala unei Vandee, ca cel mai reacţionar oraş, deşi paşnicii locuitori ai lui erau străini pogromului.

Revoluţia rusească din anul 1905 nu s'a manifestat în Chişinău, ca şi în întreaga Basarabie, prin nimic, dacă nu luăm în seamă un nou pogrom antievreesc, care s'a desfăşurat în aceleaşi condiţiuni, ca şi cel din anul 1903, şi câteva greve şcolare.

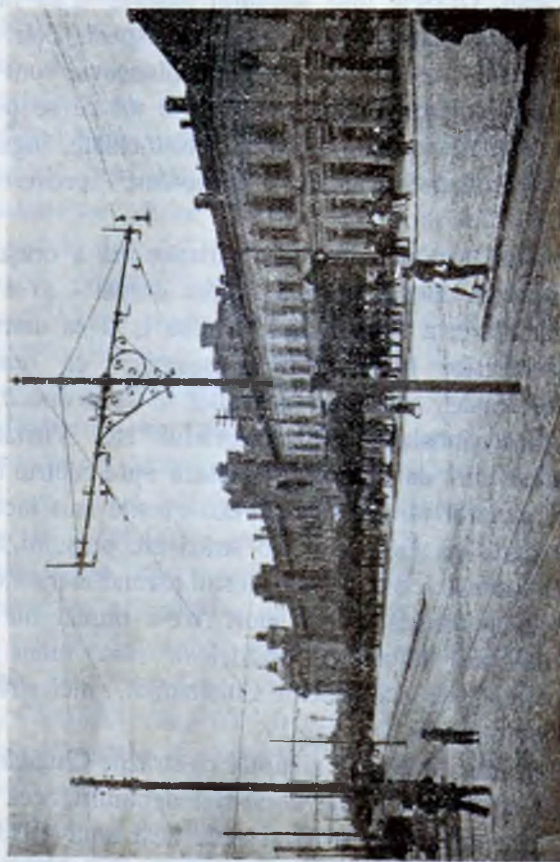
În schimb, revoluţia dela anul 1917 aduce Chişinăului un nou suflu de viaţă. El devine centrul mişcării naţional-româneşti pentru întreaga provincie. Aici se ţin un lanţ de congrese, la care Moldovenii însufleţiţi de un entuziasm de nedescris, îşi afirmă dreptul la o nouă viaţă politică şi naţională. Congresele învăţătorilor, preoţilor, cooperatorilor, studenţilor, ţăranilor, ostaşilor etc., toate cer autonomia Basarabiei. Aici se deschid primele cursuri de limba românească, aici se organizează primele cohorte militare moldoveneşti. Chişinăul capătă o înfăţişare cu totul neobişnuită. Limba românească începe să răsune şi pe străzile centrale ale oraşului, unde fâlfâie lângă steagul roşu şi tricolorul românesc. In Chi-

şinău se concentrează toate forţele naţionale moldoveneşti, cari ajutate de câţiva Români din Ardeal, Bucovina şi Regat, duc lupta grea pentru înfăptuirea idealului naţional. La 21 Noemvrie 1917, în Chişinău se deschide cu mare solemnitate „Siatul Ţării“, care la 2 Decemvrie 1917 proclamă Basarabia „Republică democratică-federativă moldovenească“. Acest fapt dă Chişinăului o importanţă şi mai mare pentru Basarabia, iar mulţimea de ministere cu numeroase automobile, îi dădeau aparenţa unei capitale. Dezordinele la care au început să se dedeie soldaţii ruşi fugiţi de pe frontul de luptă, a făcut ca consiliul de directori a Republicei moldoveneşti să ceară ajutorul armatei române. Sovetul soldaţilor ruşi veniţi de pe front, între 6 şi 13 Ianuarie, pune stăpânire pe oraş. La 6 Ianuarie 1918 ei atacă în gara Chişinău un tren cu soldaţi ardeleni, care mergeau spre frontul român. In oraş se stabileşte o adevărată anarhie; depozitele de muniţiune se deschid, se înarmează cei „mobilizaţi“ împotriva armatei române. In noaptea de 6 spre 7 Ianuarie, aceşti mobilizaţi trag în aer până la ziuă din arme şi două tunuri. Nu se ştie ce urmări ar fi avut pentru Chişinău, această anarhie, dacă în ziua de 13 Ianuarie, n'ar fi întrat în Chişinău armata română, faţă de care s'au retras pe la căminurile lor, acei, cari aveau atâta grijă de oraşul nostru.

Ziua de 27 Martie 1918, când s'a proclamat unirea Basarabiei cu România a încheiat un capitol din viaţa Chişinăului, capitolul creşterii lui nenaturale şi situaţiei lui de oraş străin într'o provincie românească.

CHIŞINĂUL DE ASTĂZI.

Românii din alte ţinuturi care vizitează Chişinăul, rămân de obiceiu impresionaţi de regularitatea oraşului,

Str. Alexandru-cel-Bun.

de lărgimea străzilor lui, încadrate în arbori decorativi,

tăiate în linii drepte, cari formează cartiere mari, patrate. Mulţi pleacă cu ideia, că aceasta este expresiunea „firei largi ruseşti“, a imensităţii imperiului rus, că Chişinăul este construit după tipul caracteristic al oraşelor ruseşti. Oraşele însă adevărat ruseşti, n'au nimic din ceia ce are Chişinăul ca plan, ca aspect. Cele mai multe din ele, cum este de exemplu Moscova, sunt lipsite de orişice plan, sunt modelul a tot ce se poate imagina ca dezordine, cu străzi întortochiate, înguste, cu stradele „surde“, „moarte“,—„tupicuri“ proverbiale ruseşti.

Chişinăul, sau mai bine zis partea nouă a oraşului, este creaţiunea epocei „ţarului liniilor drepte“ şi a careurilor militare, a Împăratului Nicolae I, şi ca atare ca formă şi exterior foarte mult se aseamănă cu oraşele din sudul Rusiei, care s'au desvoltat în acea epocă, ca Odesa, Ecaterinoslavul, Elisavetgradul etc. Vizitatorii Chişinăului, cari de obiceiu gravitează spre centrul oraşului, în general rămân cu impresii greşite sau incomplecte asupra lui. Din cele 106 străzi ale oraşului, abia vre-o 30 formează oraşul nou, restul căzând asupra oraşului vechi şi asupra mahalalelor. Acest număr nu cuprinde mulţimea străzilor şi stradelelor fără nume din diferite colţuri ale mahalalelor Chişinăului, nici străzile suburbiilor oraşului.

Această din urmă, ca şi faptul că străzile Chişinăului chiar cele centrale au câte două-trei denumiri, acea rusească, acea dela anul 1918 şi acea dela anul 1923, şi n'au plăci cu inscripţii pe la colţuri, fac ca chiar aborigenii oraşului să se conducă mai mult după instinct

decât după denumirea străzilor. Dacă întrebi, cum să dai în strada Mihai Viteazul sau Mihail Eminescu, nimeni nu ştie, cu toate că asemenea străzi există. Ce e drept, orăşenii, cari ţin foarte mult la tradiţie, respectă mai mult denumirile ruseşti.

Prin urmare, centrul oraşului, adică oraşul nou, unde astăzi este concentrată viaţa economică, culturală şi administrativă, nu dau decât anumite impresii.

Când intri într'un oraş apusean, de obiceiu imediat, chiar dela periferie, intri în mediu orăşenesc. Ca notă caracteristică pentru Chişinău este faptul, că în el se pot vedeà aproape toate formele civilizaţiei de astăzi, dela cea primitivă sătească până la cea luxoasă orăşenească. Luând ca principiu acest fapt, Chişinăul se poate împărţi în trei părţi distincte : oraşul nou, oraşul vechi şi suburbiile cu unele mahalale.

Călătorul rus, despre care am amintit mai sus, a avut în bună parte dreptate, când a afirmat că Chişinăul este „cel mai mare oraş al Europei", căci rare oraşe au o întindere mai mare ca Chişinăul. Aşezat pe o bună parte din suprafaţa de 7181 ha., care aparţin oraşului, cu o întindere de peste 10 kilometri lungime, dela bariera Sculenilor până la Munceşti, şi peste cinci lăţime, dela mahalaua Poşta-veche şi până la Sf. Vineri, Chişinăul dacă n'ar fi atât de destrămat, dacă ar aveà o densitate a clădirilor mai mare şi ar creşte şi ceva în sus nu numai în lat, ar concura cu cele mai mari oraşe ale Europei.

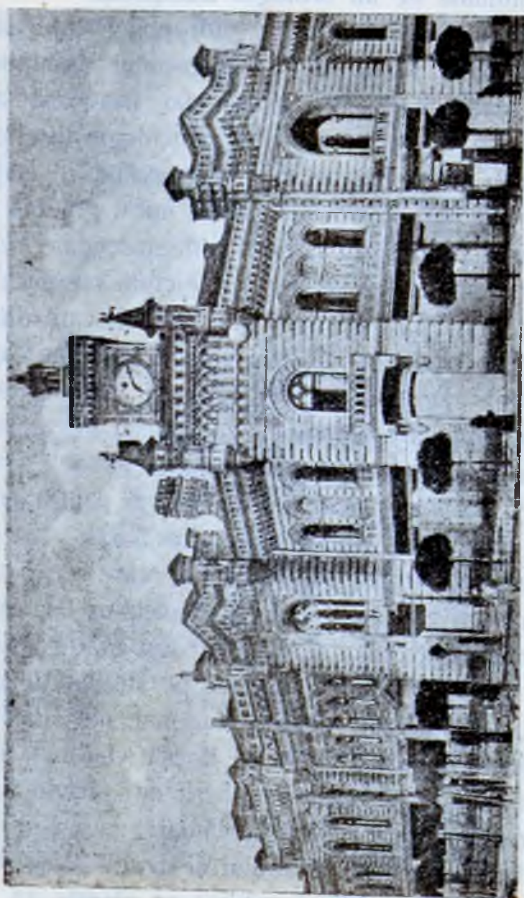
Oraşul nou propriu zis, este aşezat între străzile Viilor, Ştefan-cel-Mare, Spitalului şi pieţile Ciuflea şi Fâ-

năria. Dela gară, tramvaiul elegant te duce prin cartiere mărginaşe spre centrul oraşului. La stânga, imediat lângă gară, se înalţă deasupra unui rând de crâşme, pe o sprînceană de deal, clădirea posomorîtă a şcoalei eparhiale de fete, cu biserica ei, „Muntele Athos“ cum au botezat ingenios seminariştii alma mater a preoteselor basarabene.

Tramvaiul face spre stânga, urcând cu greu un povârniş, ca să dai în strada principală Alexandru-cel-Bun, sau cum îi zic după tradiţie locuitorii, Alexandrovscaia. Dela biserica Ciuflei construită în stil combinat ruso-bizantin, strada capătă aspectul ei obişnuit: ea se întinde pe o linie dreaptă, se lărgeşte şi pare şi mai largă din cauza caselor construite într'un singur etaj. Străjuită ici-colo de salcâmi, arţari sau tei şi de gherete de lemn de diferite culori, strada Alexandru-cel-Bun atinge la dreapta piaţa nouă, o aglomeraţie de prăvălii de diferite mărimi, de un pitoresc adevărat oriental, de gherete, rafturi, lăzi uriaşe, de grămezi de zarzavaturi şi alte mărfuri, aşezate fără nici o ordine pe nişte stradele şi mediane murdare, pline de gropi, piaţă unde se pot desface toate produsele indigene şi cele importate.

Dela strada Armenească se începe partea cea mai frumoasă a oraşului. Pe o parte şi pe alta a străzii Alexandru-cel-Bun, se înalţă şi case cu două, rar cu trei etaje, construite după ultimul cuvânt al tehnicei inginereşti. Magazine luxoase cu mărfuri expuse la geamurile mari, cu firme colorate, astăzi mai toate scrise, în româneşte, oteluri mari, cofetării, bănci, pe lângă

care mişună oamenii de afaceri, dau un aspect european şi plin de viaţă acestei străzi largi. Lângă Banca

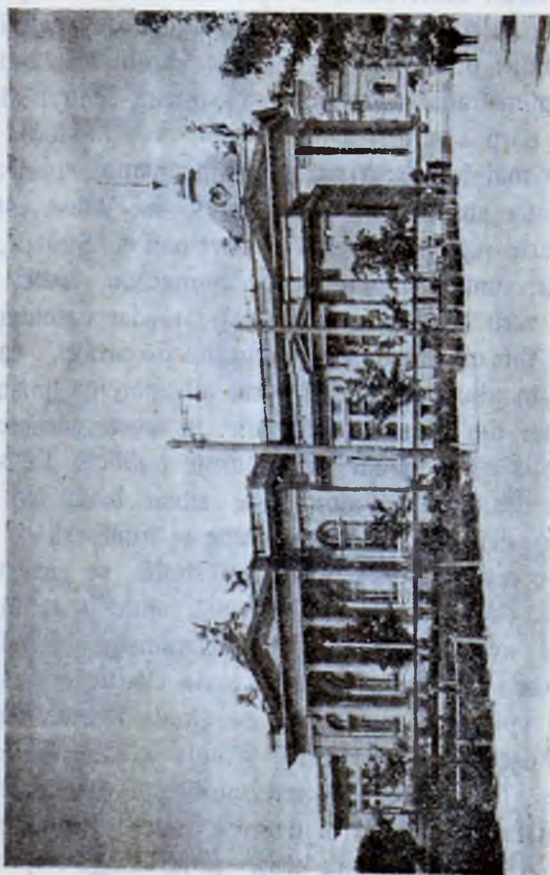
Primăria oraşului.

oraşului, o clădire străjuită alegoric de doi lei de piatră, se găseşte un mic parc; mai departe urmează clădirea

Primăriei, cu magazine frumoase dedesupt, cu o bibliotecă şi cu apartamentele administraţiei comunale deasupra, încununată de un orologiu tradiţional.

Lângă bătrâna clădire a mitropoliei, care datează dela anul 1814, reşedinţa arhiepiscopului Basarabiei, se găseşte casa eparhială, cu cea mai frumoasă sală în Chişinău, cu un mic muzeu de arheologie bisericească şi cu mai multe întreprinderi comerciale în etajul de jos; în faţa mitropoliei, se pierde într'o grădină mare, grandioasa clădire a catedralei arhiepiscopale, în care predomină motivele italiene, cu pictură rusească nouă în interior şi cu peristiluri pe dinafară, care dau clădirii un aspect arhaic. Colţ la colţ cu grădina catedralei, vis-à-vis de seminarul teologic, cu clădirea lui fără gust, asemănătoare ca stil cu cazarmele din oraşele de provincie ruseşti, este aşezată grădina publică a oraşului. Este cel mai plăcut loc de odihnă pentru orăşeni, cu alee frumoase, bine aliniate, cu florărie şi cu monumentul scriitorului rus Puşchin, care cu o tristeţă constantă priveşte şi repaosul oamenilor de treabă şi ştrengăriile tineretului dezordonat din grădina publică. Într'un colţ al grădinei publice, pe strada Alexandru-cel-Bun, este aşezat Teatrul Naţional, mic, dar plăcut ca înfăţişare alături de care se lipeşte clădirea clubului nobilimii, unde pe vremuri boerii moldoveni, treceau în jocuri de cărţi şi chefuri cu lăutari, în mâinile străinilor vicleni, munca ţăranului şi avutul moştenit dela strămoşi. In faţa grădinei publice se găseşte un vechiu palat boeresc cu colonade şi antresol, în care sub regimul rus avea reşedinţă guvernatorul Basarabiei, iar

astăzi se adăposteşte Comandamentul corpului de armată din Basarabia.

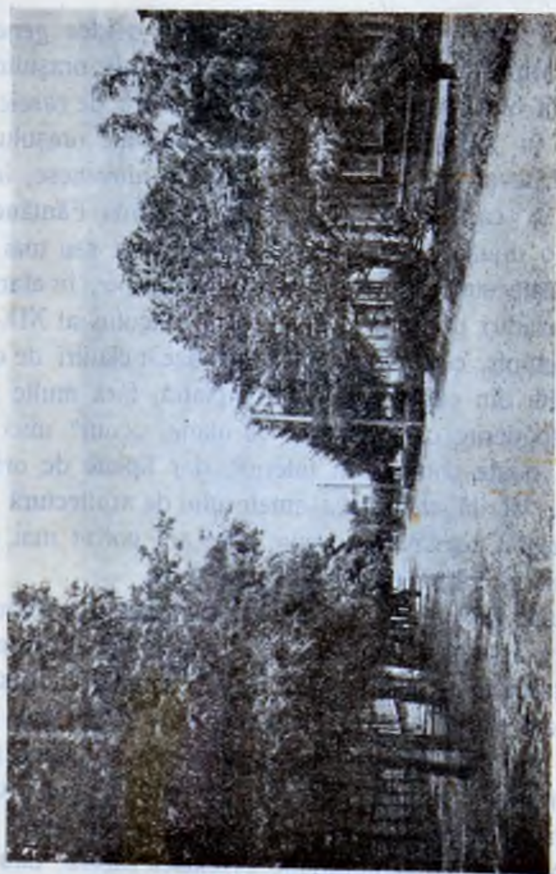
Banca oraşului.

Dela grădina publică, spre partea opusă gării, str. Alexandru-cel-Bun îşi schimbă înfăţişarea. Pe vremuri

aici erau cartierele liniştite ale oraşului, unde locuiau proprietarii basarabeni. Astăzi şi aici au pătruns câteva întreprinderi comerciale, iar cele mai multe din palatele boereşti, au trecut în mâinile oamenilor de afaceri. Câteva clădiri publice mari, cum este liceul No. 2 de băeţi, administraţia financiară şi spitalul central, dau şi acestei părţi a străzii aspectul unui oraş modern.

Cea mai frumoasă parte a Chişinăului, partea situată între str. Alexandru-cel-Bun şi str. Viilor, este tăiată foarte regulat în cartiere mari, patrate. Străzile, largi şi aicea, sunt bine plantate pe la margini, astfel că în timpul verii sunt de o frumuseţă rară, iar casele în majoritate într'un singur etaj, umbrite de arbori, care se găsesc în abundenţă şi în curţi, au aparenţa liniştitoare a caselor din oraşele patriarhale. In aceste cartiere sunt aşezate cele mai multe din clădirile publice. Pe strada Gavriil Banulescu-Bodoni este situat liceul No. 1 de băeţi, o clădire destul de veche şi frumoasă ca arhitectură; ceva mai sus pe aceiaşi stradă, se găseşte impozanta clădire a „Casei Noastre“, unde în timpul revoluţiei aveà sediul consiliul de miniştri al Republicei Moldoveneşti; vis-à-vis de această clădire este situată şcoala spirituală de băeţi; pe strada Regele Carol I, fostă Puşchin, se găseşte originala clădire a liceului Dadiani, liceul No. 1 de fete cu eleganta-i biserică, iar ceva mai sus clădirea modernă a liceului Real, care domină o bună parte din oraş, şi la stânga Imprimeria Statului; pe strada Viilor este aşezată clădirea istorică a liceului No. 3 de băeţi, cea mai frumoasă şi mai mare clădire din Chişinău, unde în timpul revoluţiei ţi-

neà şedinţă Parlamentul Basarabiei şi unde s'a votat unirea.

Strada Gavriil Banulescu-Bodoni.

In apropierea liceului No. 3 se găseşte exotica clădire în stil mauritan a Muzeului Naţional. La câţiva paşi

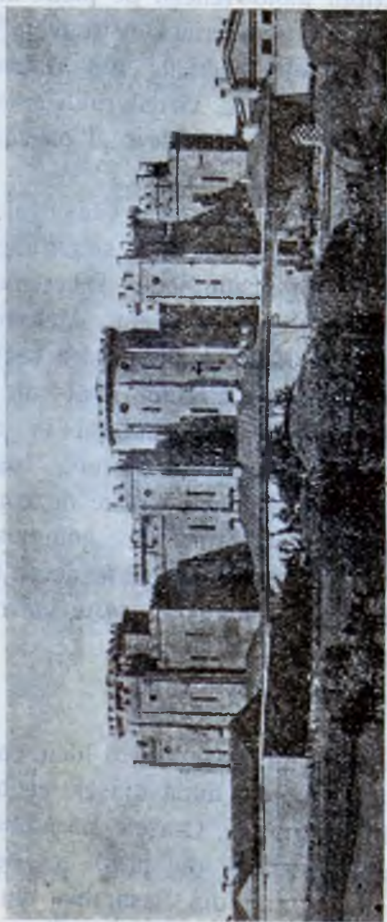
dela Muzeu, este aşezat parcul Principele Carol, de unde se deschide o admirabilă privelişte asupra văii Buiucanilor.

Dacă cineva ar încerca să-şi facă o idee generală despre arhitectura celor 7994 de clădiri ale oraşului, ar fi pus la o încercare foarte grea. În afară de casele ţărăneşti în stil moldovenesc din suburbiile oraşului, şi vre-o câteva case în vechiul stil moldovenesc, în afară de o casă în stil rusesc de pe strada Fântânei şi de vre-o două-trei case boereşti, mai mult sau mai puţin stilizate sub influenţa arhitecturii italiene, în afară de câteva clădiri din prima jumătate a veacului al XIX-lea, în stil empir, cercetătorul n'ar găsi decât clădiri de oraş, construite din cărămidă sau din piatră, fără multe pretenţii, acoperite cu tablă sau cu olane, „cutii" mici europene, poate comode în interior, dar lipsite de orişice estetică. Merită atenţiunea amatorului de arhitectură penitenciarul Chişinăului, despre care am vorbit mai sus, construit în forma castelurilor genoveze.

Oraşul vechiu, situat între strada Ştefan-cel-Mare şi Bâc, are aparenţa unui târg de provincie, cu străzi încâlcite, întortochiate, pe alocurea foarte înguste, cu case în complectă ruină, alături de clădiri noui de piatră, case intrate în pământ până la ferestre, prăvălii mici, gherete strâmbe, hanuri, ceainării, cârciume, vre-o două pieţe mici cu mărfuri în praf sau în noroi, toate acestea împreună cu o populaţie evreiască săracă, dau aspectul unui adevărat ghetto.

Cercetătorul însă atent, va găsi în această mizerie, nî acest amestec pitoresc al vieţii noui şi vechi, şi ceva

interesant. Ici-colea, dai peste câte o casă gârbovită cu cerdacuri, cu anexe laterale, care ne aminteşte de ve-

Inchisoarea din Chişinău.

chea viaţă moldovenească. Iar câteva biserici vechi, cum

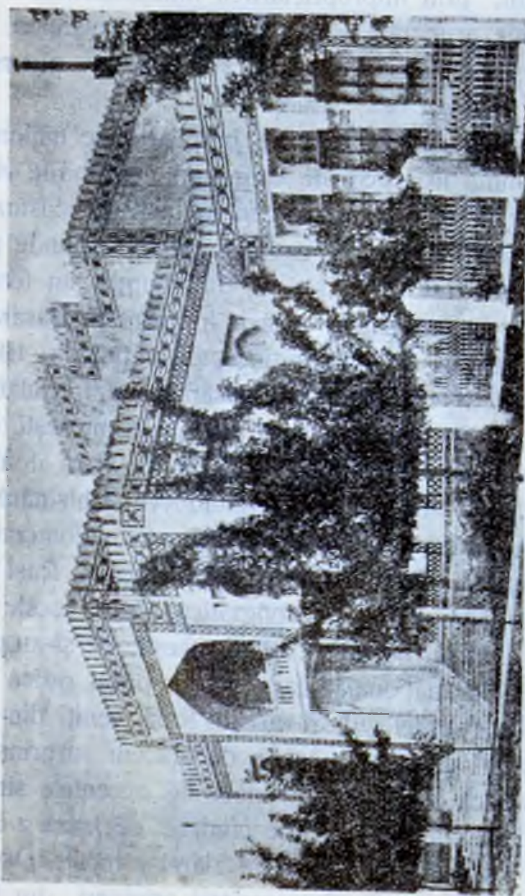
este biserica Mazarachi, Bunavestirea, Biserica Armenească, fosta catedrală mitropolitană, astăzi biserica Sf. Mihail, cu inscripţii moldoveneşti pe pietre mormântale, cu icoane moldoveneşti, biserici construite în stilul moldovenesc, aşa cum sunt bisericile din Moldova şi Bucovina, trezesc în sufletul vizitatorului emoţii pioase, vorbind despre trecutul românesc al provinciei dintre Prut şi Nistru.

Cine însă vroeşte să cunoască Chişinăul românesc, trebuie să meargă în mahalalele şi suburbiile oraşului: Bariera Sculenilor, Buiucanii, Valea Dicescului, Sf. Vineri, Schinoasa, drumul Băcioiului, Melestiu, Frumuşica, Malina Mică şi Mare, toate acestea ca şi altele pe cari nu le enumărăm, au aspectul unor sate răzăşeşti. Aici se pot vedeà căsuţe albe ţărăneşti în mijlocul livezilor, fântâni cu cumpănă şi ciutură, coşare pentru animalele domestice şi câte o droaie de copii în străzile pline de praf. Viaţa oraşului sgomotos şi străin par'că n'a trecut de loc pe aici, pe la aceşti răzeşi, aşezaţi de către Ştefan-cel-Mare pe aceste locuri.

POPULAŢIA.

Dacă cineva ar vroi să-şi facă o ideie oarecare asupra populaţiei Basarabiei după oraşele ei, ar cădeà în cele mai cumplite greşeli. Oraşele Basarabiei nu sunt emanaţia naturală a satelor din jurul lor, expresiunea logică a vieţii locuitorilor din Basarabia, cu alte forme sociale şi economice, dar cu acelaş suflect, cu aceiaşi limbă, cu aceleaşi datini şi obiceiuri. Oraşele Basara-

biei sunt cu desăvârşire străine sufletului poporului românesc dintre Prut şi Nistru, şi aceasta ne face să ne

Muzeul naţional.

gândim nu numai la schimbarea orientaţiei culturale ale oraşelor, cum se încearcă să se facă acuma, ci şi la

naţionalizarea oraşelor prin urbanizarea mahalalelor şi a suburbiilor, prin încurajarea comercianţilor şi industriaşilor români, prin împroprietărirea funcţionarilor.

Creaţiune artificială a regimului rus, Chişinăul, cu toate că în mahalale şi suburbii are rezerve puternice româneşti, este un oraş străin.

Dar dacă cineva şi-ar pune întrebarea ce naţionalitate predomină în Chişinău, care sunt deosebirile etnografice ale acestei naţionalităţi în ce priveşte costumul, limba, obiceiurile etc., nimeni n'ar puteà răspunde precis la această întrebare, sau ar întrebuinţà un termen de o rară ingeniozitate, astăzi frequent în Basarabia între acei cari îşi ascund originea, că populaţia Chişinăului este de naţionalitate „basarabeană". Călătorul n'ar găsì în Chişinău costume naţionale pitoreşti, n'ar auzì o limbă corectă, oricare ar fi ea, în afară doar de acea pe care o vorbesc ţăranii moldoveni. Chişinăul comercial şi industrial, compus dintr'un conglomerat de naţionalităţi, din Evrei, Armeni, Greci, Bulgari, Ruşi etc., n'are o fizionomie precisă etnografică. Peste aceste naţionalităţi a trecut poleiala culturii ruseşti, ele şi-au pierdut obârşia lor naţională, dar nu s'au putut ridicà nici la nivelul adevăratei culturi ruseşti. Ruşii veniţi din oraşele adevărat ruseşti, rămâneau de obiceiu surprinşi de vorba rusească auzită în Chişinău, de accentele străine în limba rusă, de construcţiile ciudate de frază a intelectualilor basarabeni, de scrisul ziarelor locale. Dar intelectualii, comercianţii şi meseriaşii originari din Chişinău, nu cunoşteau cum se cade nici limba lor natală, împestriţată cu cuvinte ruseşti, schimonosită de influ-

enţa limbei ruseşti. Chişinăul sub ruşi, a avut soarta tragică a oraşelor din provinciile cucerite ruseşti, cum

Casa Eparhială.

era Polonia, Caucazul, Ucraina, Crimeia etc., unde un conglomerat de naţionalităţi adunate la un loc de un

regim străin, le-a distrus firea lor naţională, nepunând nimic în loc, i-a rupt de la cultura lor naţională, neputându-i apropià de cea rusească, creând o intelectualitate cosmopolită, rece faţă de orişice manifestare naţională şi ostilă regimului zilei.

Această tragedie a naţionalităţilor din Chişinău, se complică şi mai mult dela unire încoace. Unii cu mici regrete cu caracter mai mult romantic, alţii cu o uşurinţă izbitoare se leapădă de cultura rusă, încearcă să-şi creeze cultura lor naţioală, dar lipsa de tradiţie culturală-naţională şi necesităţile vieţii, îi fac să se adopte la cultura românească, să înveţe limba, să-şi dea copiii la şcoala română. Dar izul culturii ruseşti a rămas în sufletul lor, ei continuă să vorbească limba rusă şi mai stricată s'au acea naţională înoită cu expresii noui, şi la cunoştinţele acestor naţionalităţi se adaogă încă o limbă, limba română, pe care cei mai mulţi din meseriaşi şi târgoveţi o cunoşteau şi mai înainte, dar pe care o vorbesc tot atât de stricat, ca şi pe cea rusă şi ca şi pe ceà proprie.

Ceva foarte greu de precizat este şi creşterea populaţiei oraşului Chişinău, în care se observă salturi nenaturale, neobişnuite în viaţa unui oraş care se desvoltă în mod normal. După datele oficiale ruseşti, creşterea populaţiei Chişinăului se vede din următorul tablou :

La	anul	1812	populaţia	se	cifra	la	7,000	suflete
„	„	1818	„	„	„	„	18,595	„
„	„	1835	„	„	„	„	34,079	„
„	„	1844	„	„	„	„	52,196	„
„	„	1851	„	„	„	„	58,849	„

La anul	1861	populaţia	se cifra	la		93,359	suflete
„	„ 1865	„	„	„	„	94,047	„
„	„ 1894	„	„	„	„	128,218	„
„	„ 1897	„	„	„	„	108,000	„
„	„ 1912	„	„	„	„	121,200	„

Cum vedem, cifra din anul 1897 şi 1912 e ceva mai mică decât acea din anul 1894, ceiace se explică prin faptul, că guvernul rus n'a luat în consideraţie populaţia suburbiilor oraşului şi a mahalalelor mărginaşe.

Dacă am luà în seamă mortalitatea mare a populaţiei Chişinăului în anii 1829—1830, 1834—1836 şi în 1842, când ciuma şi holera secerà o bună parte din locuitorii lui, şi excedentul mic a născuţilor faţă de cei morţi, cum vedem dintr'o statistică din anii 1834—1843, reese clar că Chişinăul se alimentează cu populaţie venită din afară.

Dela unire încoace, nu s'a făcut un recensământ general a populaţiei Chişinăului, astfel că datele pe care le-am putut culege, sunt departe de adevăr. Serviciul Statisticei Regionale din Basarabia, socoate că numărul populaţiei în anul 1919 se cifrează la 133,000 de locuitori stabili şi 66,500 de suflete de populaţie flotantă. Populaţia stabilă este compusă din 58,520 de barbaţi şi 74,480 de femei, iar după naţionalităţi populaţia se împarte astfel:

Români	—	40,000.
Evrei	—	62,000.
Nemţi	—	10,000.
Velico-ruşi	—	12,000.
Ucraineni	—	7,000.
Bulgari	—	2,000.

Toate aceste cifre nu pot fi socotite nici ca aproximative, şi iată de ce: cum am văzut mai sus, numărul locuitorilor Chişinăului în anul 1894 se ridică la 128,218, adică, în 25 de ani, acest număr se sporeşte abia cu 5,000 de suflete, ceiace desigur, nu este adevărat. Numărul prea exagerat al Nemţilor, care după date precise nu sunt decât vre-o 500 de suflete, şi prea mic al Românilor, precum şi lipsa Polonejilor, Armenilor şi Grecilor, cari au comunităţile lor, şcolile şi bisericile lor, ne face să credem că cifra populaţiei Chişinăului este cu mult mai mare. In ce priveşte numărul Românilor, în anul 1894, după statistica Ruşilor, se găsesc 54,890 de suflete, adică aproape jumătate din numărul total al locuitorilor. Astăzi desigur se păstrează cam aceiaşi proporţie a Românilor faţă de celelalte naţionalităţi.

În lipsa unui oficiu de stare civilă, e foarte greu de stabilit mişcarea populaţiei în oraş. După aceleaşi date foarte problematice, în anul 1919 în Chişinău s'au contractat 1,144 de căsătorii, numărul născuţilor a fost de 3,350, iar numărul morţilor — 2,765, adică oraşul a dat un excedent de 585 născuţi.

Până la anul 1812 Chişinăul, cum am văzut, a fost un oraş pur moldovenesc. Câţiva negustori evrei şi armeni, stabiliţi aici pe la sfârşitul veacului al XVII-lea, n'au putut schimba fizionomia oraşului. Cu toate măsurile artificiale pe care le aplică guvernul rus pentru desnaţionalizarea Chişinăului, oraşul chiar în cursul veacului al XIX-lea apare ca un oraş străin pentru Ruşi, locuit în majoritate de Români şi de Evrei. Insă Românii, răzeşi de obârşie veche, au fost împinşi de valu-

rile civilizaţiei străine la marginele oraşului, cedând comerţul şi industria celorlalte naţionalităţi. Şi aceasta

O casă ţărănească din mahalaua Sfânta Vineri.

poate că a fost un mare bine pentru ei: retraşi la o parte, fără şcoală, având câte un petec de pământ, câte

o căsuţă, toţi aceşti lăptari, vieri, grădinari şi cărăuşi, trăiau în limba şi obiceiurile moldoveneşti. In casele lor se auzeà numai limba moldovenească, la nunţile lor răsunà doina şi se rosteau „conăcăriile“, la sărbătorile lor se ţineà datina străbună. Oraşul a atins numai exteriorul lor, costumul moldovenesc, care a dispărut aproape în întreaga Basarabie. Războiul mondial şi revoluţia, a atins puţin şi psihologia acestui ilot al oraşului, dar şcoala şi o politică înţeleaptă îndreptată spre ridicarea intelectuală şi economică a suburbiilor şi mahalalelor oraşului, îi va face pe aceşti Moldoveni să schimbe înfăţişarea străină a oraşului comercial şi industrial.

Populaţia evreiască s'a stabilit în Chişinău în diferite timpuri. După anul 1812, peste Evreii găsiţi în Moldova şi veniţi cu armatele ruseşti, se aşează un nou val de Evrei, atraşi de privilegiile acordate de către guvernul rus comercianţilor. Printr'o decizie din 29 Septemvrie 1830, toţi negustorii veniţi din nou în Basarabia, se scutesc de orişice dări timp de cinci ani, următorii trei ani ei plătesc un sfert din dări, iar alţi doi ani o jumătate. Din regiunile fostei Polonii, în special din guvernământul Podoliei, un număr mare de Evrei se îndreaptă spre Basarabia, în special spre Chişinău.

Majoritatea Evreilor astăzi se ocupă de comerţ, o parte mai mică formează pătura idustriaşilor mici şi a meseriaşilor. Cele mai multe întreprinderi comerciale şi industriale astăzi sunt în mâinile lor, ca şi cele mai multe din clădirile din centrul oraşului şi din podgoriile mai mari ale Chişinăului.

Majoritatea Evreilor care locueşte în partea veche a oraşului, îşi câştigă pâinea zilnică prin comerţ mic şi muncă la întreprinderi mai mari. Cei mai săraci vorbesc limba evreiască, acei cu dare de mână vorbesc o limbă stricată rusă. Acomodându-se uşor la nouile condiţiuni de viaţă, Evreii din Chişinău sunt cei mai asimilabili pentru cultura românească. Ei n'au ce regretà după regimul rus, care în special în Chişinău n'a fost tocmai plăcut pentru ei. La Evreii care s'au stabilit în Chişinău înainte de războiul european, s'a adăogat un număr mare de refugiaţi din Rusia sovietică, care sporesc numărul aşa zisei populaţii flotante.

Cei mai mulţi din Ruşii rămaşi în Basarabia, sunt descendenţii funcţionarilor din diferite vremuri, sau foştii funcţionari. Pe străzile Chişinăului şi astăzi se văd şăpci spălăcite ruseşti cu urmele insigniilor funcţionăreşti, mântăli sure şi negre a foştilor ofiţeri ruşi. Majoritatea acestor funcţionari au învăţat limba română şi ocupă şi astăzi diferite funcţii la instituţiile comunale şi ale Statului. Industriaşi şi comercianţi mari între Ruşi nu sunt; unii din ei se ocupă de meserii—de tâmplărie, zidărie etc.; alţii cari trăesc pe la marginile oraşului şi cari au rămas în Chişinău din regimentele cantonate aici, se îndeletnicesc cu agricultura şi grădinăria.

Bulgarii cari se stabilesc în Chişinău în timpul ocupaţiei ruseşti şi în anii 1815—1828, ca ocupaţie principală au grădinăria, sau cum îi zic Moldovenii de aici cu „bulgăria". Ei şi-au pierdut limba, asimilându-se parte cu Românii, parte cu Ruşii. Armenii stabiliţi la început ca comercianţi, iar mai târziu ca arendaşi, bărbieri şi

proprietari, se menţin ca naţionalitate aparte, numai mulţumită religiei. Şi ei şi-au uitat limba, şi cei mai mulţi din ei vorbesc limba română.

Cam la fel s'a întâmplat cu Grecii din Chişinău, cari au rămas aici din timpurile fanarioţilor şi ale eteriei, în calitate de comercianţi, plăcintari şi vechili la mânăstirile închinate; unii din ei s'au romanizat, iar alţii au devenit Ruşi.

Ceva mai stabili din punct de vedere naţional, au fost Polonejii şi Nemţii, a căror ocupaţii de funcţionari, mici comercianţi şi industriaşi, le-a permis să se aşeze în Chişinău în diferite vremuri a stăpânirii ruseşti.

Toate aceste naţionalităţi, fără nici o legătură cu Rusia, fără o cultură proprie naţională, uşor se adaptează la mediul culturii româneşti. Haosul de idei şi sentimente de astăzi, zăpăciala de după revoluţie, vor dispare şi toţi aceştia care şi-au pierdut naţionalitatea, aceşti fără patrie, îşi vor regăsi patria şi naţionalitatea în noul Stat Român.

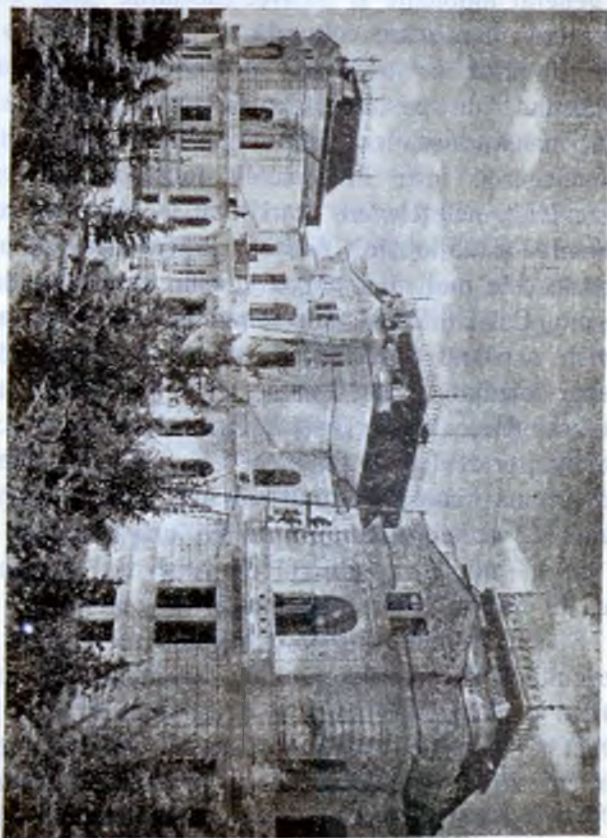
CULTURA.

Pe când în celelalte două provincii, cari au trăit sub un regim străin, în Ardeal şi Bucovina, s'a închegat repede o viaţă culturală românească mai mult sau mai puţin intensă, Chişinăul zace într'o somnolenţă culturală care-l caracteriză şi sub stăpânirea rusă. Aceasta se datoreşte pe lângă condiţiunile speciale ale vieţii de aici, şi lipsei unui focar de cultură românească superioară. O universitate ar atrage forţele culturale locale şi ar

coordonà activitatea lor, servind ca un ferment binefăcător pentru trezirea din apatie a lumei intelectuale, în general indolente şi pasive. Sforţările unor elemente de a creà o mişcare culturală, o presă locală, o societate ştiinţifică, se lovesc de indeferenţa descurăjătoare a publicului, de pasiunile politicianilor locali, cari sunt mult mai aprinse decât a politicianilor dela centru, de neînţelegerile între intelectualii locali şi cei veniţi de peste Prut, neînţelegeri, cari n'au la bază interese superioare şi naţionale. Aceasta este cauza, că pe când oraşele cele mai mici din ţară, cum este Bârladul, Botoşanii, Calafatul etc., dau semne de viaţă culturală, scot reviste şi ziare, Chişinăul nu dă decât efemeride, cari dispar imediat ce văd lumina. S'au pus bazele mai multor societăţi culturale şi ştiinţifice, s'a încercat scoaterea mai multor reviste şi ziare, şi Chişinăul nici până acum n'a produs nimic mai mult sau mai puţin important din punct de vedere cultural. Menirea însă a acestui oraş ar fi, ca în nouile condiţiuni de viaţă ale provinciei, să steà în fruntea tuturor manifestărilor culturale.

Şi sub regimul rusesc, Chişinăul nu era din oraşele de cultură. Încercările culturale ruseşti, în cele mai multe cazuri oficiale, n'au adus în acest oraş străin şi Ruşilor, decât la o parodie de cultură rusească, care se manifestà în partea exterioară a lucrurilor, în costume europene, într'o limbă pocită, într'un teatru mediocru, într'o şcoală moartă, în două-trei ziare de intrigi provinciale. Nici o lucrare mai mult sau mai puţin serioasă în domeniul literar sau ştiinţific, n'a văzut lumina în Chişinău. Şi Ruşii din centrele culturale adevărate, erau în drept să

despreţuiască această capitală a Vandeei, cum numeau ei urbea păzită de Dumnezeu a Chişinăului.

Liceul Nr. 3.

Din manifestările culturale sub stăpânirea rusă, ar merită să fie remarcată activitatea tipografiei Eparhiale din Chişinău, care a fost deschisă în anul 1814. De

sub teascurile acestei tipografii, care a fost închisă la anul 1883 şi redeschisă la 1907, a ieşit un număr respectabil de cărţi bisericeşti în limba moldovenească şi o serie de abecedare moldoveneşti, cărţi cari au contribuit la menţinerea unei continuităţi culturale româneşti în Basarabia. Până la anul 1843, când se deschide prima tipografie particulară în Chișinău, tipografia Eparhială erà singura tipografie în întreaga Basarabie. Astăzi, în oraşul Chişinău se găsesc 18 tipografii.

Ca să pue bazele unui început de cultură, Primăria Oraşului Chişinău deschide la anul 1832 o bibliotecă orăşenească.

În primele decenii ale existenţei acestei biblioteci, activitatea ei erà mai mult decât redusă din cauza lipsei de cititori. Dela anul 1880 încoace, această bibliotecă, compusă aproape exclusiv din cărţi ruseşti, ia o dezvoltare destul de mare. Biblioteca enumără astăzi peste 100,000 de exemplare şi are un număr mare de abonaţi. Dela unire încoace, această bibliotecă începe să se îmbogăţească şi cu cărţi româneşti. La anul 1918, din iniţiativa Directoratului General de Instrucţie, se înfiinţează şi o bibliotecă românească prin donaţia de către Universitatea din Iaşi a unui însemnat număr de duplicate din biblioteca ei. Această colecţie preţioasă s'a îmbogăţit în anii ulteriori cu un număr mare de cărţi, biblioteca bucurându-se de dreptul de a primì cărţi dela toate instituţiile grafice din ţară. Numărul total al volumelor trece de 30,000, şi biblioteca care a fost cedată Universităţii Populare din Chişinău, este pe cale de a devenì unul din cei mai importanţi factori culturali din

Chişinău. În legătură cu biblioteca, este necesar să amintim şi despre Arhivele Statului, care posedă un număr de câteva mii de dosare, privitoare la ocupaţia rusească a Ţărilor Româneşti din anii 1806 — 1812, şi la istoria Basarabiei din ultimul secol. Această arhivă, în special Arhiva Senatorilor, completată cu Arhiva Consistoriului din Chişinău, prezintă o valoare de nepreţuit pentru istoria noastră naţională şi aşteaptă sîrguinţa unui cercetător.

Chişinăul n'a avut nici odată un teatru cu o trupă permanentă. Pe la anul 1820, din când în când se dau reprezentaţii teatrale în casele boereşti de către amatori. Ceva mai târziu Chişinăul începe să fie vizitat de către trupe venite din Odesa, trupe de actori Ruşi, Italieni şi Nemţi, şi Chişinăul are şi un local special pentru reprezentaţii teatrale, într'o clădire *„murdară, veche, în stare de ruină"*, cum scrie Zaşciuc la anul 1862. Abia la sfârşitul veacului al XIX-lea se construeşte un teatru în sensul propriu al cuvântului, pe lângă clubul aşa zis al nobilimei, clădirea de astăzi a teatrului. Scena acestui teatru, pe lângă trupe de operă şi de dramă venite din centrele ruseşti, a văzut şi trupe româneşti venite din vechiul Regat. Dela unire încoace se fac încercări de a organiză un teatru românesc cu o trupă permanentă, şi cu concursul Ministerului Cultelor şi al Artelor, s'a reuşit să se înjghebeze un teatru românesc destul de bun, care în curând va fi transformat în Teatru Naţional.

Chişinăul are şi două Muzee. Unul din ele, creat de către fosta Zemstvă Gubernială, astăzi Muzeul naţional, instalat într'o clădire frumoasă, are o secţie de ştiinţe

naturale, care ar puteà face cinste orişicărui oraş european. Mulţumită talentului fostului conservator al Muzeului, a lui Osterman, se organizează secţia florei şi faunei Basarabiei, cea mai bogată secţie în Muzeu, iar cercetările făcute de către Zemstvă în domeniul agrogeologiei, prin savanţii ruşi Nabochih şi Mihailovschi, a dat secţia Geologică şi Agrogeologică. Pe lângă Muzeu există şi o secţie Etnografică şi Arheologică, întemeiate tot în timpul când Muzeul aparţineà Zemstvei, dar aceste secţiuni sunt aproape nule.

Al doilea Muzeu, Muzeul de arheologie bisericească a Societăţii arheologice bisericeşti, conţine o colecţie preţioasă de cărţi vechi, icoane şi obiecte bisericeşti, foarte interesante pentru istoria artei moldoveneşti.

In Chişinău există şi câteva Societăţi cu caracter cultural şi ştiinţific, cum este Universitatea Populară, Societatea de Arheologie Bisericească, Societatea Istorico-Literară „B. P. Hâjdău", Societatea „Ateneul Popular al Moldovei dintre Prut şi Nistru", filiala Caselor Naţionale din Bucureşti, societăţi şi instituţii cari îşi au meritele lor în viaţa culturală a Chişinăului. Comisiunea Monumentelor Istorice, secţia Chişinău, Instituţie de Stat, este la începutul activităţii sale, şi pe lângă chestiuni de ordin administrativ în legătură cu conservarea monumentelor istorice, îşi îndreaptă cercetările în domeniul trecutului Basarabiei.

Presa periodică a Chişinăului îşi are şi ea istoricul ei. Administraţia locală rusă pentru nevoile provinciei dela anul 1860, scoate un ziar săptămânal *„Buletinul regiunei* (mai târziu guvernământului) *Basarabiei"*, primul ziar rusesc în Basarabia. La anul 1867 apare re-

vista oficială a Arhiepiscopiei Chişinăului în limba rusă şi română, care dela 1871 începe să apară numai în

Liceul Real.

ruseşte. Zemstva gubernială şi Primăria Chişinăului, scot din când în când buletinele lor. Ceva mai târziu încep să apară şi ziare neoficiale, cum a fost *„Moni-*

torul Basarabiei" (1889—1897), *„Basarabeanul"* (1897—1901), *„Prietenul"* lui P. Cruşevan, *„Viaţa Basarabiei"*. După prima revoluţie rusească, în Chişinău încep să apară şi ziare în limba românească. Aşa a fost *„Basarabia"* (1906—1907), *„Viaţa Basarabiei"* (1907), *„Moldovanul"* (1907—1908), revista *„Luminătorul"* (dela 1908 până în prezent), *„Glasul Basarabiei"* (1913—1914), *„Cuvântul Moldovenesc"* (1913—1918).

Dela unire încoace, în Chişinău încep să se tipărească mai multe ziare şi reviste româneşti, cum a fost *„Ardealul"*, *„România Nouă"*, *„Sfatul Ţării"* şi altele cari apăreau mai mult sau mai puţin accidental, precum şi revistele *„Şcoala Basarabiei"*, *„Cuvântul Dreptăţii"*, *„Foaia plugarilor"* etc. Lipsite de orişice sprijin, aceste întreprinderi culturale nu se pot menţine, şi după încercări zădarnice de obiceiu dispar. In prezent Chişinăul are o singură gazetă zilnică „Dreptatea", ziar de partid, care cu greu îşi menţine apariţia. În schimb Chişinăul are şase ziare zilnice ruseşti, sprijinite de către politicianii locali.

Istoria învăţământului în oraşul Chişinău, este ceva mai bogată în evenimente. Până la anul 1812, în Chişinău a existat o şcoală „domnească" şi vre-o douătrei şcoli pe lângă bisericile din Chişinău. Mulţumită intervenţiei Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, în anul 1813 se deschide seminarul teologic din Chişinău, pe lângă care la anul 1816 se înfiinţează şi un pensionat al nobilimei. Pentru seminar se ridică o clădire proprie la anul 1817, actuala clădire a seminarului vechi, refăcută la anul 1868; în anii 1900—1901 se ri-

dică şi noua clădire a seminarului. De seminar ţineâ şi o şcoală spirituală, un fel de şcoală pregătitoare pentru seminar, care trece în clădirea ei proprie la anul 1877.

La anul 1822 în Chişinău se înfiinţează prima şcoală primară („parohială"), iar cu doi ani mai târziu o şcoală Lancasteriană, *„cea mai bună în Rusia"*, după afirmaţia unui călător de pe la anul 1841. Deschiderea unei şcoli medii „ţinutale" a avut loc în anul 1829, iar la anul 1833 se deschide liceul regional din Chişinău, primul liceu în Basarabia. Până la anul 1861, liceul cu internatul se adăposteâ *„în trei clădiri particulare de piatră cu totul improprii"*, cum scrie Zaşciuc. Ministrul de Instrucţie publică rus cumpără clădirea actualului liceu No. 1, clădire în care erà un spital militar. Această clădire în anul 1862 după un incendiu se reface: coloanele în stil empir din faţa liceului dispar şi clădirea ia înfăţişarea pe care o are acuma.

Predarea materiilor în aceste şcoli se face în limba rusă, limba moldovenească predându-se ca obiect de studiu până la anul 1866, când a fost scoasă cu desăvârşire din învăţământ. Dela anul 1840 încoace încep să se înfiinţeze şi şcoli de fete particulare, cum a fost şcoala Anastasiei Rizo (1840), pensionatele Fori (1841), Jano (1843) şi Balen de Balu. Pentru copilele de preoţi se deschide dela anul 1864 şi o şcoală eparhială de fete cu un program special, care se apropie de programul şcoalelor medii. Clădirea acestei şcoli mari se ridică la anul 1872. La anul 1871 Zemstva gubernială a luat pe seama sa liceul particular Beliugova, astăzi

liceul de stat Regina Maria. Tot în acest an un gimnaziu particular se transformă în liceu, actualul liceu

Liceul Nr. 1

Nr. 2 de băeţi, iar la 1873 se deschide liceul Real care la anul 1884 îşi ridică clădirea lui proprie. In clă-

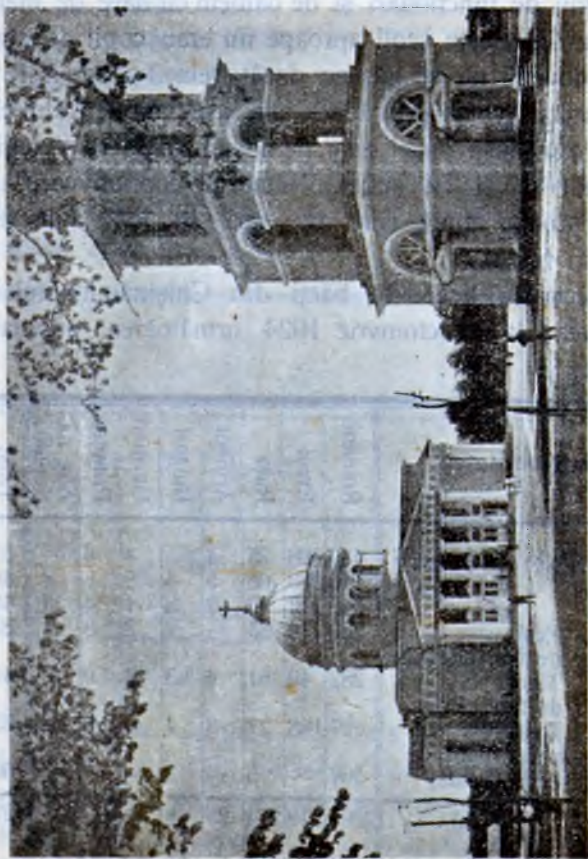
direa frumoasă şi temeinică a pensionatului nobilimei ridicată la anul 1905, se deschide în anul 1908 liceul No. 3 de băeţi.

Din aceste şcoli, cari au rostul lor cultural pentru Basarabia, merită atenţia seminarul teologic şi liceul Nr. 1 de băeţi, care posedă câte o bibliotecă înzestrate cu un număr mare de cărţi şi reviste vechi ruseşti; liceul Nr. 3 cu sala lui, pe peretele căreia este gravat pe o placă de marmoră actul unirei dela 1918 şi liceul real, cu o frumoasă colecţie de tablouri cu un cabinet bogat pentru ştiinţele fizico-chimice şi cu o staţie meteorologică şi observator astronomic.

Treptat se deschid şi şcoli primare, cari la anul 1889 au ajuns la numărul de nouă. Şcoli profesionale în Chişinău n'au existat în afară doar de şcoala de viticultură, care îşi ia fiinţă la anul 1842 şi o şcoală orăşenească de meserii. În ultimii ani ai stăpânirei ruseşti, în Chişinău ia o dezvoltare destul de mare învăţământul secundar particular, în special cel pentru fete, care în Chişinău a fost exclusiv particular. Se înţelege, că predarea în toate şcolile secundare şi primare se făceà în limba oficială a statului rus.

Revoluţia dela 1917 şi unirea, au adus un nou curent în învăţământul din Chişinău. La 1917 se manifestă tendinţa de a crea şcoli în limba naţională, dar, în lipsă de elemente didactice pregătite pentru şcoala naţională, în lipsă de manuale, introducerea principiului naţionalizării întâmpină dificultăţi la minorităţile din Chişinău. Învăţământul românesc, cum este şi firesc, ia o dezvoltare mare în condiţiunile noui de viaţă. Înfiin-

ţarea mai multor internate pe lângă licee, înfiinţarea a unor şcoli noui, cum este şcoala normală de băeţi,

Catedrala oraşului.

şcoala de conducătoare de grădini de copii, şcoala profesională, o şcoală medie, mai multe şcoli primare şi de grădini de copii, schimbă şi caracterul populaţiei

şcolare, care devine tot mai românească. Pe când sub regimul rus, şcoala secundară erà destinată numai pentru copiii de funcţionari şi de oameni cu dare de mână, pe când în aceste şcoli aproape nu erau copii de ţărani şi Moldovenii nu se găseau decât dela 3 până la 15 la sută, astăzi şcoala secundară este asediată de către elemente româneşti dela ţară, democratizându-se şi naţionalizându-se şi ca suflet. Numărul copiilor care urmează şcoala, atinge cifre, pe cari nu le-a atins nici odată în trecut.

Cele patru licee de băeţi din Chişinău şi trei de fete aveau la 1 Octomvrie 1924 următoarea populaţie şcolară :

Naţionalitatea	Români	Evrei	Ruşi	Armeni	Bulgari	Germani	Poloneji	Alte naţionalit.	Total
1. Liceul Nr. 1 de băeţi	430	108	25	4	—	4	4	—	575
2. „ „ 2 „ „	110	288	68	5	4	5	5	8	493
3. „ „ 3 „ „	300	112	53	2	3	1	4	8	483
4. „ Real	289	34	35	—	2	3	3	4	370
5. „ de fete „Regina Maria“	282	49	61	4	3	4	9	—	412
6. „ de fete „Princ. Dadiani“	97	188	27	8	4	2	8	4	338
7. Şcoala Eparhială de fete (secţia licealǎ) . .	597	—	5	—	2	—	—	—	604
Total . . .	2105	779	274	23	18	19	33	24	3275

Cum vedem numărul elevilor români este ceva mai mic la liceele externate Nr. 2 de băeţi şi princ. Dadiani de fete. Internatele liceelor adăpostesc următorul număr de copii :

Liceul Nr. 1	—	226	interni
„ Nr. 3	—	182	„
„ Real	—	194	„
„ Regina Maria	—	150	„
Şcoala Eparhială	—	503	„
Total . . .		1255	de interni.

Sub alte aspecte se prezintă populaţia şcolară a şcoalelor medii din Chişinău, cari sunt chemate să servească interesele orăşenilor în special.

	Români	Evrei	Ruşi	Alte naţionalit.	Total
Şcoala medie Nr. 1 de băeţi	120	75	32	—	227
„ „ „ 2 „ „	30	111	42	2	185
„ „ de fete	60	31	39	—	130
„ „ evreiască	—	90	—	—	90
Total . . .	210	307	113	2	632

Învăţământul normal, care dela unire încoace a luat o dezvoltare mare în întreaga Basarabie, se prezintă foarte bine şi în Chişinău. În afară de două şcoli normale, una de învăţători şi alta de învăţătoare, există o şcoală de conducătoare de grădini de copii şi o secţie normală pe lângă şcoala Eparhială de fete. Iată cum se prezintă populaţia şcolară în aceste şcoli, la 1 Octomvrie 1924:

	Români	Ucrain.	Ruşi	Alte naţionalit.	Total
Şcoala normală de băeţi	194	13	8	8	223
„ „ „ fete	344	5	21	8	378
Secţia „ pe lângă lic. eparh. . .	127	—	2	—	129
Şcoala de cond. de grădini de copii .	116	2	11	4	133
Total . . .	781	20	42	20	863

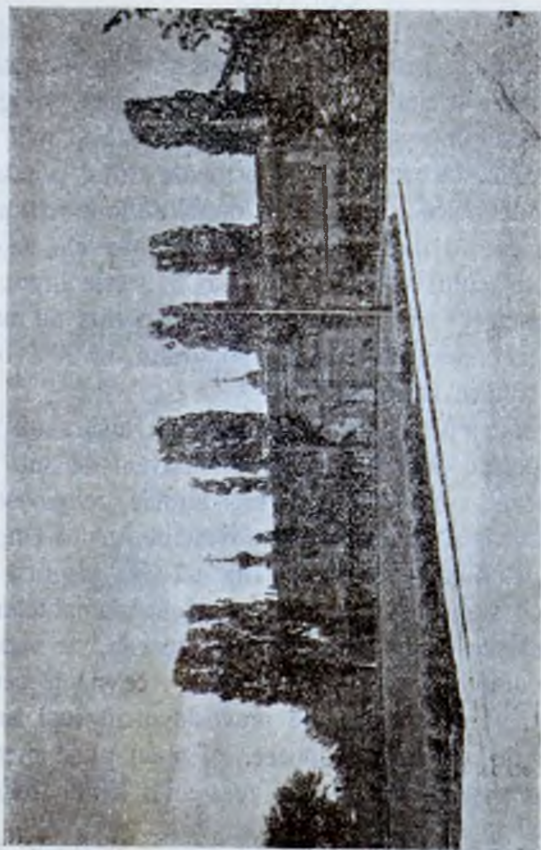
Majoritatea covârşitoare a elevilor dela aceste şcoli copii de săteni, sunt' adăpostiţi în internate, cei mai' mulţi ca bursieri.

Dacă la acest număr de şcoli secundare adaogăm şcoala de viticultură cu 103 elevi, o şcoală comercială superioară, seminarul teologic şi şcoala spirituală, o şcoală profesională de fete, toate în afară de şcoala comercială superioară, cu o populaţie şcolară aproape exclusiv românească, căpătăm o impresie complectă asupra învăţământului secundar din Chişinău.

Şi învăţământul primar cu introducerea legii obligativităţii învăţământului, dela 1918 încoace este în complectă dezvoltare. Oraşul Chişinău are 38 de şcoli primare, din care 14 şcoli de băeţi, 15 de fete şi 9 mixte. Populaţia şcolară se poate vedea din următorul tablou:

	Români	Ruşi	Evrei	Alte naţionalit.	Total
14 şcoli de băeţi	930	900	1044	58	2932
15 „ „ fete	838	830	1555	42	3265
9 „ mixte	1055	83	14	5	1157
Total . . .	2823	1813	2613	105	7357

În afară de aceasta, în Chişinău au fost înfiinţate dela anul 1918 încoace, 26 de grădini de copii, cari

Reşedinţa arhiepiscopului.

n'au existat în Chişinău sub stăpânirea rusă. Numărul copiilor în grădinile de copii atinge cifra de 1180, din

cari 380 Români, 369 Ruşi, 399 Evrei şi 32 alte naţionalităţi.

CULTUL.

În cele două provincii româneşti, cari au îndurat jugul stăpânirii străine, în Ardeal şi Bucovina, religia a jucat cel mai important rol în viaţa socială şi mai ales cea naţională. Deosebirele confesionale între popoarele de acolo, de obiceiu coincideau cu deosebirile naţionale. Lupta pe care o duceau naţionalităţile între ele, se desfăşoară sub scutul bisericii ; ca armă în aceste lupte, erà întrebuinţată cultura naţională. Aceasta a dus nu numai la păstrarea fiinţei naţionale a poporului, ci şi la desvoltarea culturii naţionale.

Basarabia anexată la pravoslavnica Rusie sub pretextul eliberării pravoslavnicilor Moldoveni de sub „jugul agarean“, n'a cunoscut nici luptele religioase de acolo, nici viaţa naţională din provinciile Austro-Ungare. Biserica ortodoxă ca biserică oficială, erà biserica dominantă în stat, restul confesiunilor fiind numai tolerate. Şi reflexul acestei politice generale ruseşti, se vede şi în viaţa cultului din oraşul Chişinău. Aceasta îi face pe Moldoveni să se apropie de pravoslavnicii Ruşi, separându-se de celelalte popoare, şi a nu pune preţ pe chestiunea naţională, care nu avea stimulentul religios din Ardeal şi Bucovina.

Pentru scopuri mai mult politice faţă de Principatele Române şi poate şi din motive de recunoştinţă faţă de mitropolitul Gavriil Banulescu-Bodoni, guvernul rus

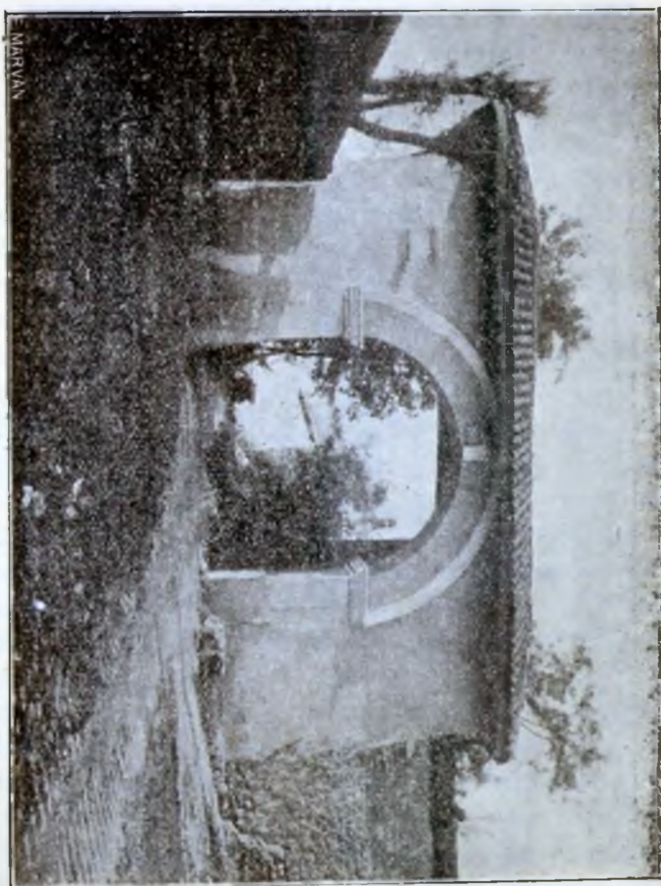
înfiinţează în Chişinău o mitropolie a Basarabiei. Gavriil Banulescu-Bodoni dă bisericii din Basarabia o nouă

Biserica Mazarachi.

organizare, luând în consideraţie şi unele tradiţii locale. El înfiinţează în Chişinău un seminar, unde se predà

şi limba moldovenească, crează o tipografie, care a jucat un rol foarte important în viaţa culturală-biseri-

Poarta de intrare în curtea bisericii Mazarachi.

cească a provinciei. Oraşul Chişinău la anul 1812, aveà

opt parohii: două în suburbiile Visterniceni şi Buiucani, şi şase în oraş, şi anume: Catedrala cu hramul Arh. Mihail, Biserica Bunavestirii, Biserica Sf. Ilie, Biserica Înălţării, Biserica Naşterii Maicii Domnului şi Biserica Grecească de pe lângă epitropia moşiilor închinate Sf. Mormânt.

In cursul unui veac de stăpânire rusă, biserica ortodoxă din Chişinău, nu s'a manifestat prin nimic. Un rând de arhierei ruşi care l-au succedat pe mitropolitul Gavriil, cu încetul au unificat cu desăvârşire viaţa parohială din oraş, introducând limba rusă în serviciul divin în cele mai multe din bisericile Chişinăului. Limba română s'a menţinut parţial aproape până în zilele noastre numai în unele biserici mărginaşe.

Sub regimul rus s'au ridicat încă opt biserici ortodoxe, pe lângă care s'au înfiinţat şi parohii, şi anume: Biserica Sf. Gheorghe (1819), Biserica Sf. Haralambie (1836), Biserica Tuturor Sfinţilor (1830), Biserica Sf. Teodor Tiron (1858), Biserica Sf. Treime (1869), Biserica Adormirii Maicii Domnului (1892) şi Biserica Sf. Dimitrie (1902).

Ca monument de artă, cea mai frumoasă din bisericile noui din Chişinău, este catedrala oraşului, ridicată în anul 1836, a cărei înfăţişare pe din afară, perfect de bine armonizează cu casele în stil empir din anii 1820—1840. Pictura catedralei reprezintă curentul nou din arta picturală bisericească rusă, curentul reprezentat prin şcoala lui Vasneţov. Clopotniţa din faţa catedralei, destul de înaltă, nu reprezintă nimic deosebit. Mult mai interesant este turnul prin care se face intrarea în grădina catedralei, construit în anul 1840, cu un

clopot mare de o greutate de 6400 kilograme, cu un orologiu, turn sprijinit pe pereţi masivi, în care se ascund

Un monument funerar de lângă biserica Sf Ilie.

16 coloane ornate cu capitele corintiniane de frunzişuri.

De un interes deosebit sunt cele câteva biserici vechi, ce s'au păstrat în partea de jos a oraşului, biserici care datează din timpurile de înainte de anexarea Basarabiei. Din aceste biserici, în afară de biserica Armenească, care poate a fost şi ea biserică ortodoxă şi care este clădită în stilul vechilor biserici moldoveneşti, cele mai vechi din bisericile Chişinăului sunt următoarele: Biserica Sf. Mihail şi Gavriil, vechea Catedrală a oraşului, fosta biserică „Domnească" cu hramul Sf. Nicolae, care se pomeneşte în actele dela 27 Iulie şi 10 Octomvrie 1741, şi dela 1 Decemvrie 1755. Biserica în formă de corabie, cu o clopotniţă durată deasupra nartexului, cu un pridvor adaos mai târziu, păstrează ceva din frumuseţea bisericilor moldoveneşti. O inscripţie pe o piatră de marmoră vesteşte că biserica a fost reclădită şi împodobită în anul 1808 *„de fraţii maioru Ioan şi sărdariul Feodor fii protoierei Constandin Măcărescul spre pomenire şi slava cinstirei aceşti prăznuiri din partea noastră"*...

Biserica Râşcanu din Visterniceni, cu hramul Sf. Constantin şi Elena, cu o poartă din anul 1837, cu o mulţime de pietre mormântale în curte, pe care sunt gravate inscripţii moldoveneşti, are aceeaşi formă a corabiei. O inscripţie ne spune, că *„această sf. biserică din temelie s'au zidit cu cheltuiala a robului lui Dumnezeu Constantin Râşcan biv. v. spătar 1777"*. Un aer dela anul 1765 şi câteva icoane vechi dau o importanţă şi mai mare acestei biserici.

Biserica Bunavestirea de pe un umăr de deal deasupra Bâcului, mai puţin interesantă decât cele două bi-

serici de mai sus, a fost reclădită în anul 1810 de către *„căpitanul Terinte şi de alţi iubitori de Hristos“*.

Piatră mormântală cu inscripţie moldovenească din anul 1787. Biserica Sf. Ilie.

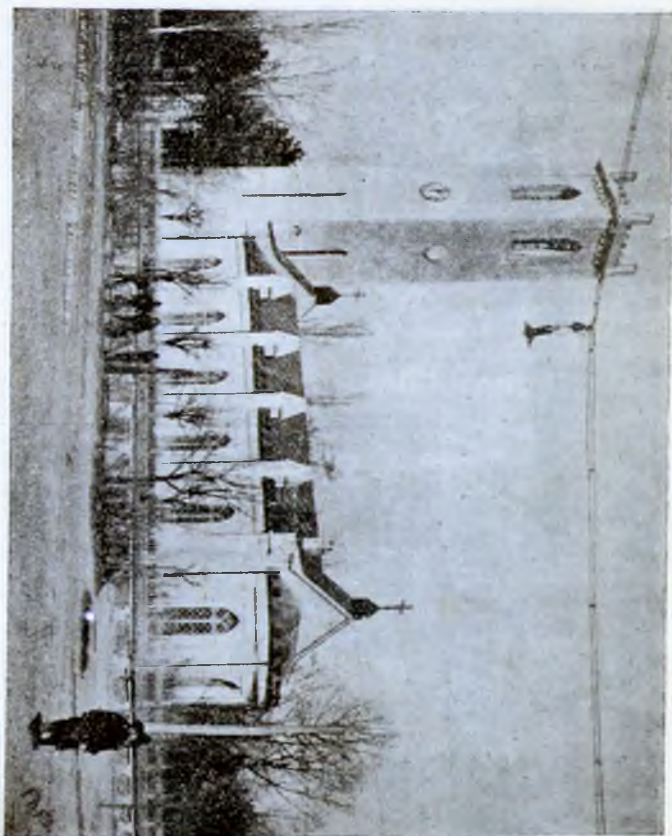
Cea mai interesantă biserică ca arhitectură veche moldovenească este biserica Mazarachi, aşezată pe o

Biserica Armenească.

sprînceană de deal deasupra Bâcului. Biserica în forma

corabiei cu sânuri rotunzi în pereţii laterali şi cel dinspre răsărit, cu o cupolă care se sprijină pe aceste sâ-

Biserica Luterană.

nuri şi care nu străpunge acoperişul, cu o clopotniţă care admirabil armonizează cu întreaga clădire, nu se ştie când este construită. După părerea unora această

biserică ar fi cea mai veche biserică din Chişinău. Pridvorul adaogat mai târziu, răpeşte mult din frumuseţea bisericii. Şi aici se găsesc câteva pietre mormântale cu inscripţii moldoveneşti din veacul al XVIII-lea şi câteva icoane vechi.

Tot de pe la finele secolului al XVIII-lea, datează şi biserica Sf. Ilie, care ca formă se apropie de biserica Mazarachi şi care este interesantă şi prin câteva monumente funerare cu inscripţii moldoveneşti.

Pe lângă bisericile parohiale notate mai sus, Chişinăul mai are încă 19 biserici şi capele ortodoxe pe lângă şcoli şi spitale, cari servesc interesele spirituale ale acestor instituţiuni.

Oraşul Chişinău are protopopia lui aparte, iar autoritatea superioară spirituală a credincioşilor ortodocşi, este arhiepiscopul Chişinăului şi consistorul. Ca centru a vieţii religioase a Basarabiei, sau, cu înfiinţarea eparhiilor Hotinului şi Ismailului, ca fost centru, Chişinăul posedă mai multe bunuri a eparhiei, cum este seminarul, şcoala spirituală, şcoala de cântăreţi, şcoala eparhială de fete, contestată de autorităţile şcolare, o tipografie, o fabrică de lumânări, mai multe imobile şi vre-o două podgorii.

In ce priveşte clerul oraşului, compus în mare majoritate din Români, cu studii seminariale ruseşti, mai rar academice, el s'a adaptat la nouile împrejurări, aducându-şi tributul său pe terenul naţional religios, romanizând aproape toate parohiile, dar găsindu-se în frământări vremelnice şi inerente pentru lucruri pământeşti, frământări inutile şi pentru ei şi pentru Statul Român-

Celelalte confesiuni creştine din Chişinău sunt foarte puţin numeroase ca populaţie.

Cea mai veche comunitate din oraş, este comunitatea armeană, care datează din timpurile când Basarabia făcea parte din Moldova. La anul 1804 Armenii din Chişinău îşi ridică o biserică, s'au poate o refac pe una moldovenească căzută în ruină, care există şi astăzi, şi nu este exclus, că ei au avut biserică în Chişinău şi înainte de această dată. Sub regimul rus Armenii aveau în Chişinău episcopul lor, care păstorea eparhia basarabeană şi pe cea din guvernămintele de pe litoralul Mării Negre şi purtau titlul de episcop de Chişinău şi Hahicevani. Autoritatea superioară bisericească a Armenilor erà patriarhul de Ecimiadzin din Caucazia. Astăzi comunitatea Armenească enumără 130 de familii armeneşti, şi în afară de biserica despre care am amintit, mai au o capelă la cimitirul armenesc; biserica armeană din Chişinău ca şi din întreaga Basarabie, s'a afiliat la episcopatul de Bucureşti, care depinde de patriarhatul de Constantinopol. Comunitatea însă din Chişinău, socoate ca cap al bisericii sale pe patriarhul de Ecimiadzin, fapt care nu este recunoscut de către guvernul român şi care a provocat neînţelegeri chiar în sânul comunităţii armeneşti. Viaţa comunităţii armeneşti nu se manifestă decât în chestiuni de administraţie religioasă.

Comunitatea luterano-evanghelică s'a înfiinţat în Chişinău în anul 1825, când în Chişinău se stabileşte un număr de Nemţi din regiunile ruseşti locuite de Nemţi în calitate de funcţionari, militari, meseriaşi şi negustori. La anul 1838 această comunitate zideşte biserica lute-

rană cu un turn original în stilul gotic. Până la începutul războiului mondial, comunitatea evanghelico-luterană erà destul de numeroasă; ea aveà şi şcoala ei, care a funcţionat cu întreruperi dela anul 1827 până la anul 1915. Astăzi comunitatea evanghelico-luterană numără vre-o 500 de suflete în cap cu un pastor, care depinde de consistorul din Tarutino. Ca autoritate su-

Biserica Catolică.

perioară bisericească, ei recunosc episcopatul din Sibiu. Şi viaţa religioasă a comunităţii evanghelico-luterane se mărgineşte la îndeplinirea formalităţilor religioase şi la viaţa sufletească a enoriaşilor.

Comunitatea romano-catolică, compusă aproape exclusiv din Poloneji, se formează pe la anul 1830 şi ceva, ridicând la anul 1840 o biserică, despre care scriitorul

Kraszewski scria la anul 1843: *„biserica catolică, nu demult construită, nu departe de catedrală, este destul*

Vedere asupra Costiujenilor.

de bună, dar construcţia nu este frumoasă. Cele două turnuleţe mici la intrare sunt alipite fără nici o proporţie".

Sub stăpânirea rusă ei depindeau, din punct de vedere spiritual, de episcopia din Tiraspol. Cu toate încercările de a dà o dezvoltare mai mare vieţii culturale religioase sub Ruşi, Polonejii n'au reuşit să-şi creeze decât o bibliotecă şi o şcoală primară, care nu funcţionà regulat. Astăzi comunitatea romano-catolică are o şcoală întreţinută de Stat, se ocârmueşte de un decanat, care s'a afiliat la episcopatul romano-catolic din Iaşi. Comunitatea romano-catolică nu are decât vre-o 1.800 de enoriaşi.

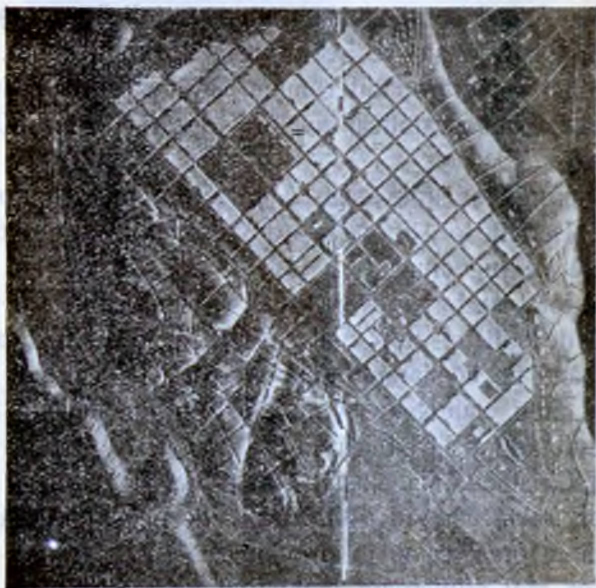
Comunitatea lipovenească şi secta molocanilor au şi ele bisericile lor, lipovenii—două parohii, iar molocanii o casă de rugăciune.

In total secta lipovenească şi molocană are vre-o 4.000 de suflete. Sub ruşi aceste secte au fost prigonite până pe la sfârşitul secolului al XIX-lea. Ele existau în mod clandestin şi abià în ultimile decenii li s'a îngăduit a-şi ridicà biserici.

In Chişinău mai există o casă de rugăciune a baptiştilor, sectă care în ultimii ani începe să prindă rădăcini în oraş, ca şi în provincie.

Cea mai numeroasă comunitate, după biserica ortodoxă, comunitatea evreiască, astăzi are 67 de sinagogi şi case de rugăciune. Diferenţa între casele de rugăciune şi sinagoge este numai în numărul enoriaşilor, nu în sistemul de administrare. Sub regimul rus comunitatea evreiască aveà şi un fel de şcoli parohiale, aşa zise hedere, în cari se predau obiectele religioase de către învăţători aproape fără nici o pregătire pedagogică. Comunitatea evreiască, pe lângă chestiuni pur religioase,

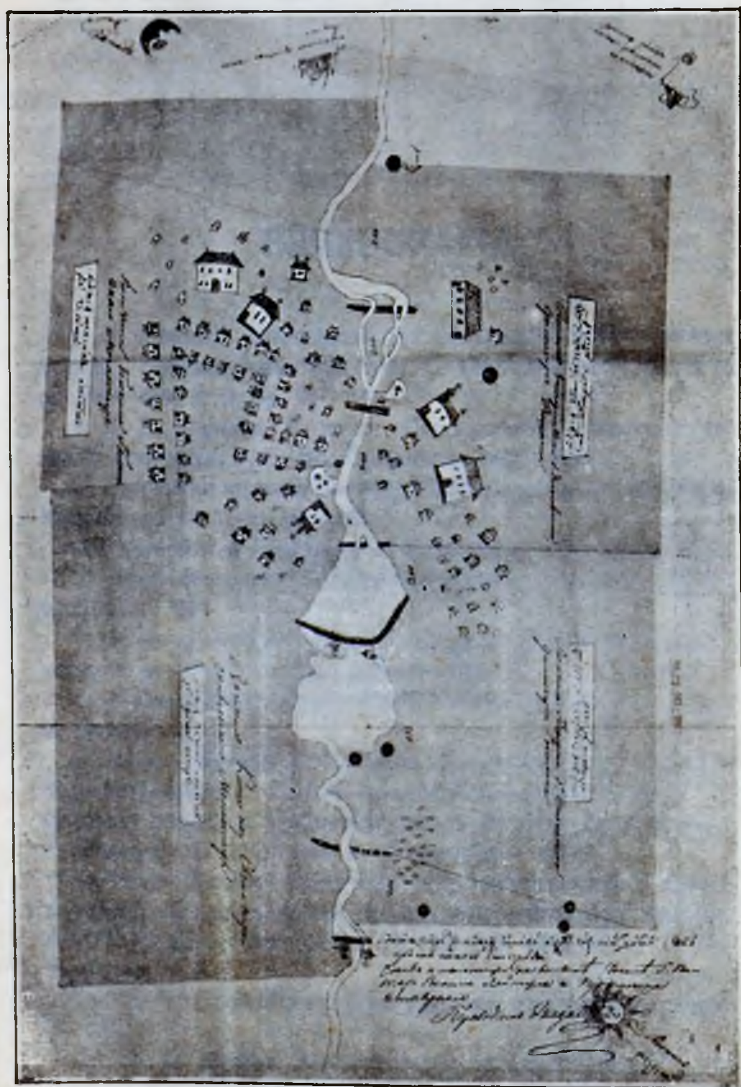
rituale, se ocupă şi de opere de binefacere. Astăzi această comunitate are în fruntea ei un rabinat, care poartă oficiul stărei civile, ca şi celelalte comunităţi din Chişinău, administrează sinagogile şi casele de rugă-

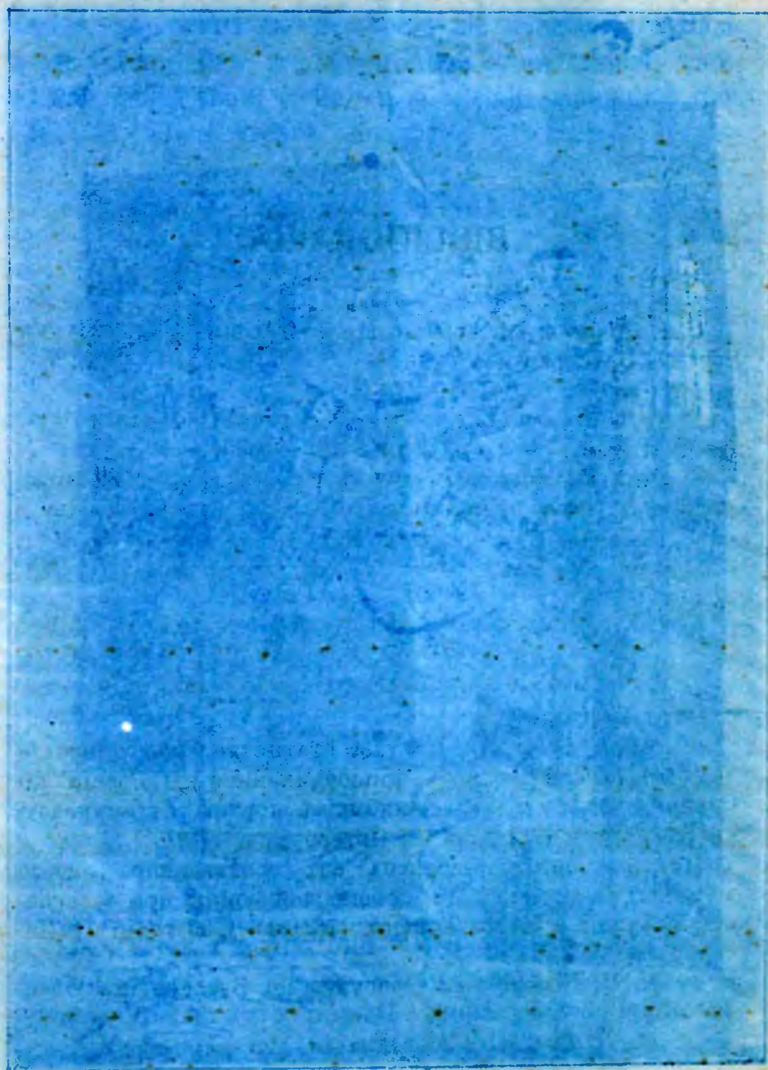
Un plan în relief al oraşului Chişinău din anul 1880.

ciune, supraveghiază viaţa religioasă a enoriaşilor, care dela revoluţie încoace, pe zi ce merge scade.

La acestea s'ar mai puteà adaogà un mic număr de caraimi, o sectă a religiei mozaice care nu recunoaşte talmudul, sectă care numără numai câteva familii în oraşul Chişinău.

Planul oraşului Chişinău dela anul 1800.

Planul orașului Chișinău dela anul 180[illegible]

BIBLIOGRAFIA.

1. *А. Защукъ.* Матеріалы для географіи и статистики Россіи. Бессарабская область. С. Петербургъ 1862. v I pp. 380–435; v. II, pp. 95—'22.

2 *А. Н. Егуновъ.* З‹писки Бессарабскаго статистическаго комитета. v. I--III. Кишиневъ. 1864—1868.

3. Памятная книжка Бессарабской области на 1862 годъ. Кишиневъ. 1862., p. 159--161.

4. Юбилейный сборникъ г. Кишинева. Кишиневъ. 1914.

5. *Юрій Венелинъ.* Влахо-Болгарскія грамоты. С. Петербургъ. 184'.

6. *А. Кочубинскій* Графъ Андрей Ивановичъ Остерманъ и раздѣлъ Турціи. Одесса. 1899

7. *А. Вельтманъ.* Воспоминаніе о Бессарабіи. 1818—1824. С. Петербургъ.

8. *Петръ Куницкій.* Краткое статистическое описаніе Заднѣстровской области, присоедиененной къ Россіи по мирному трактату заключенному съ портою оттоманскою въ Букарестѣ 1812 года. С. Петербургъ. 1813.

9. *Фонъ Раанъ.* Перечень изъ собственнаго своего журнала въ продолженіе прошедшей войны при завоеваніи Молдавіи и Бессарабіи съ 1787 по 1790 годъ. С Петербургъ. 1792.

10. *Н. И. Надеждинъ.* Прогулка по Бессарабіи. Одесса. 1839

11. *Ф. Ф. Вигель.* Воспоминанія. Москва. 1865.

12. *А. Я. Сторожéнко.* Два мѣсяца въ дорогѣ по Бессарабіи, Молдавіи и Валахіи въ 1829 году. Москва. 1875.

13. Городъ Кишиневъ въ 1843 году. Журналъ Министерства Внутреннихъ дѣлъ. Январь - Мартъ. 1843.

14. *А. Демидовъ.* Путешествіе въ южную Россію и Крымъ, черезъ Венгрію, Валахію и Молдавію. Москва. 1853.

15. *П. Алабинъ.* Походныя записки въ войну 1853—1856 года. Вятка. 1861.

16. *П. Н. Батюшковъ.* Бессарабія. Историческое описаніе. С. Петербургъ. 1892.

17. *П. А. Крушеванъ.* Бессарабія. Географическій, историческій, статистическій, экономическій, этнографическій, литературный и справочный сборникъ. Москва. 1903.

18. *А. Накко.* Исторія Бессарабіи съ древнѣйшихъ временъ. Одесса. 1873.

19. *И. Н. Халиппа.* Городъ Кишиневъ временъ жизни въ немъ А. С. Пушкина. Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссіи. Кишиневъ. 1900, v. I, pp. 97—170

20. *И. Н. Халиппа.* Матеріалы для исторія Кишинева. Ibidem. v. I, pp. 171—233; v. II, pp. 231 - 340; v. III, pp. 321—394.

21. *N. Iorga.* Istoria Românilor prin călători. Vol. I—III. București. 1920—1922.

22. *N. Iorga.* Basarabia noastră. Vălenii-de-Munte. 1912.

23. *I. Bogdan.* Documentele lui Ștefan-cel-Mare. Vol. I—II. București. 1913.

24. *I. Nistor.* Istoria Basarabiei. Cernăuți. 1923.

25. *Șt. Berechet.* Un călător sârb necunoscut pe la noi: Ioachim Vuici (1840). Omagiu d-lui N. Iorga. Craiova. 1921, pp. 319—346.

26. *Șt. Berechet.* Cinci biserici vechi din Chișinău. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția din Basarabia. Chișinău 1924, pp. 112—148.

27. *C. Tomescu.* Anuarul Eparhiei Chișinăului și Hotinului. Chișinău. 1922.

28. *Zamfir Arbore.* Basarabia in secolul XIX-lea. București. 1898.

29. *J. J. Kraszewsky.* Wospominenia Odessy, Jedessanu, Budzacu. Wilno. 1846.

30. *X. Hommere de Hell.* Les steppes de la Mer Caspienne, le Caucase, la Crimée et la Russie Meridionale. Paris. 1843—1845.

31. *De Tott.* Memoires sur le Turcs et Tartars. Amsterdam. 1785.

32. *I. G. Kohl.* Reizen in Südrussland. Drezden und Leipzig. 1843.

33. *I. G. Zucker.* Bessarabien, Bemerkungen und Gedanken, bei Gelegenheit eines mehrjährigen Aufenthaltes in diesem Lande. Frankfurt-pe-Main. 1834.

34. *I. Simionescu.* Orașe din România.

34. *Dr. P. Cazacu.* Chișinăul. Viața Românească. Anul 1921. August. Pag. 264—280.

---

13. A. K. [illegible]. Два мѣсяца въ дорогѣ по Бессарабіи, Молдавіи и Валахіи въ 1859 году. Москва, 1878.

[illegible]

18. А. Накко. Исторія Бессарабіи съ древнѣйшихъ временъ. Одесса. 1873.

19. П. Н. Халиппа. Городъ Кишиневъ временъ жизни въ немъ А. С. Пушкина. Труды Бессарабской губернской ученой архивной коммиссіи. Кишиневъ, 1900, v. I, pp. 97—179.

20. И. Н. Халиппа. [illegible] для исторіи Кишинева. Ibidem: v. I, pp. 171—231; v. II, pp. 231—340; v. III, pp. 321—394.

21. N. Iorga. Istoria Românilor prin călători. Vol. I—III. Bucureşti. 1920—1922.

22. N. Iorga. Basarabia noastră. Vălenii-de-Munte, 1912.

23. I. Bogdan. Documentele lui Ştefan-cel-Mare. Vol. I—II. Bucureşti. 1913.

24. I. Nistor. Istoria Basarabiei. Cernăuţi, 1923.

25. St. Berechet. Un călător puţin cunoscut pe la noi: Ioachim [illegible]. Omagiu d-lui N. Iorga. Craiova. 1921, pp. 310—[illegible].

26. St. Berechet. Două biserici vechi din Chişinău. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secţia din Basarabia. Chişinău 1924, pp. 112—[illegible].

27. C. Tomescu. Anuarul Eparhiei Chişinăului şi Hotinului. Chişinău. 1922.

28. Zamfir Arbure. Basarabia în secolul XIX-lea. Bucureşti 1898.

29. [illegible] Kruszewsky. Wspomnienia Odessy, Jedessanu, [illegible] 18[illegible].

CUPRINSUL

	Pag.
Situaţia geografică	3— 10
Istoria oraşului	11— 62
Chişinăul de astăzi	63— 74
Populaţia	74— 84
Cultura	84—100
Cultul	100—114
Bibliografia	117—119

ILUSTRAŢII

	Pag.
1. O mahala a Chişinăului	5
2. Spre Chişinău	7
3. Vedere asupra Chişinăului de pe drumul Orheiului la anul 1850	12
4. O mahala a Chişinăului pe la anul 1880	14
5. Mahalaua din jurul bisericii Mazarachi	18
6. Suburbia Visterniceni	23
7. Casa boerului Donici din veacul al XVIII-lea	27
8. Scrânciobul din grădina publică a Chişinăului pe la anul 1820	38
9. Casa boerului Catacazi, ridicată la începutul veacului al XIX-lea	41
10. Casa boerului Varfolomei, ridicată între anii 1823—1825 .	44

Pag.

11. Clădirea primăriei vechi pe str. Alexandru-cel-Bun . . . 47
12. Cişmelele de sub biserica Mazarachi pe la anii 1870—1880 . 49
13. O casă veche în stil moldovenesc 51
14. O casă în stil moldovenesc din oraşul vechi 53
15. O casă veche în stil moldovenesc 55
16. O casă în stil moldovenesc din curtea armenească . . . 57
17. O casă în stil moldovenesc 58
18. Str. Alexandru-cel-Bun 60
19. Str. Alexandru-cel-Bun 63
20. Primăria oraşului 67
21. Banca oraşului 69
22. Str. Gavriil Banulescu-Bodoni 71
23. Inchisoarea din Chişinău 73
24. Muzeul Naţional 75
25. Casa eparhială 77
26. O casă ţărănească din mahalaua Sf. Vineri 81
27. Liceul Nr. 3 86
28. Liceul Real 90
29. Licel Nr. 1 93
30. Catedrala oraşului 95
31. Reşedinţa arhiepiscopului 99
32. Biserica Mazarachi 101
33. Poarta de intrare în curtea bisericii Mazarachi 102
34. Un monument funerar de lângă biserica sf. Ilie 104
35. Piatră mormântală cu inscripţie moldovenească din anul 1787 106
36. Biserica Armenească 107
37. Biserica Luterană 108
38. Biserica Catolică 111
39. Vedere asupra Costiujenilor 112
40. Un plan in relief a oraşului Chişinău din anul 1880 . . 114
41. Planul oraşului Chişinău dela anul 1800 115

Planul orașului Chișinău.

